ASUR VE URARTU'DA İDARİ YAPILARIN KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ: III. ADAD-NİRARİ VE MENUA DÖNEMLERİ

Maher Mahmood Younus ALAHMED

Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU
2025
Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Maher Mahmood Younus ALAHMED

ORCID ID: 0009-0008-2121-5541

ASUR VE URARTU'DA İDARİ YAPILARIN KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ: III. ADAD-NİRARİ VE MENUA DÖNEMLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

ERZURUM – 2025

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç.Dr. Yasin TOPALOĞLU danışmanlığında MAHER MAHMOOD YOUNUS ALAHMED tarafından hazırlanan "**Comparison of the Political and Architectural Achievements of the Urartian and Assyrian Administrations**" başlıklı çalışma 28/11/2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih - Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda **Yüksek Lisans** tezi olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı:	Prof.Dr. Süleyman ÇİĞDEM *ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ*	e-imza
Jüri Üyesi (Danışman):	Doç.Dr. Yasin TOPALOĞLU *ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ*	e-imza
Jüri Üyesi:	Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ *ERZURUM TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*	e-imza

Bu tezin Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

24/12/2025
Prof.Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Enstitü Müdürü
e-imza

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"ASUR VE URARTU'DA İDARİ YAPILARIN KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ: III. ADAD-NİRARİ VE MENUA DÖNEMLERİ" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun …/…/…. tarih ve …… sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun …/…/…. tarih ve …… sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun …/…/…. tarih ve ……
sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

28.12.2025

Aslı ıslak imzalıdır

Maher Mahmood Younus ALAHMED

** İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.*

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **V**
ÖNSÖZ ..... **VII**
RESİMLER DİZİNİ ..... **VIII**
HARİTALAR DİZİNİ ..... **IX**

GİRİŞ **1**
I. ASUR COĞRAFYASI **2**
II. URARTU COĞRAFYASI **3**
III. ASUR'UN KURULUŞU **4**
IV. URARTU'NUN KURULUŞU **7**

BİRİNCİ BÖLÜM
ASUR TARİHİ VE DEVLET YÖNETİMİ

1.1. III. ADAD-NİRARİ ÖNCESİ ASUR **10**
1.2. III. ADAD-NİRARİ DÖNEMİNDE ASUR **17**
1.2.1. III. Adad-Nirari Dönemi Askerî Faaliyetler 22
1.3. III. ADAD NİRARİ DÖNEMİ DEVLET YÖNETİMİ **28**
1.3.1. İdari Yönetim 30
1.3.2. Ordunun Yönetimi 34
1.3.3. Tapınaklar ve Yönetimi 39

İKİNCİ BÖLÜM
URARTU TARİHİ VE DEVLET YÖNETİMİ

2.1. MENUA ÖNCESİ URARTU **42**
2.2. MENUA DÖNEMİNDE URARTU **55**
2.2.1. Menua Dönemi Askerî Faaliyetler 62
2.3. MENUA DÖNEMİNDE URARTU DEVLET YÖNETİMİ **73**
2.3.1. İdari Yönetim 77

2.3.2. Ordunun Yönetimi 78
2.3.3 Tapınaklar ve Yönetimi 79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASUR VE URARTU YÖNETİM KARŞILAŞTIRMASI

3.1. İKİ ÜLKE ARASINDAKİ YÖNETİMSEL BENZERLİKLER 82
3.2. İKİ ÜLKE ARASINDAKİ YÖNETİMSEL FARKLIKLAR 85

SONUÇ 90
KAYNAKÇA 93
ÖZGEÇMİŞ 106

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ASUR VE URARTU'DA İDARİ YAPILARIN KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ: III. ADAD-NİRARİ VE MENUA DÖNEMLERİ

Maher Mahmood Younus ALAHMED

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2025, Sayfa: 105+IX

Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Başkan)

Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ

Bu tez, III. Adad-nirari Dönemi'nde ki Asur Devleti ile Menua Dönemi'nde Urartu Devleti'nin idari sistemini incelemektedir. Her iki devletin idari yapıları arasındaki örgütsel yapı, yetki dağılımı, resmî makamlar, taşra yönetimi, yerel ve merkezi yönetim sistemi, tapınak yönetimi ve askerî seferler açısından benzerlikler ve farklılıkları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Urartu ve Asur arkeolojik verilerinin yanı sıra yazılı kaynakların analizine dayanmakta olup, bu alandaki modern çalışmalardan da yararlanmaktadır.

Asur'un ortaya çıkan coğrafya onun sürekli bir askerî yayılma siyaseti benimsemesine yol açmıştır. Buna karşılık dağlık ve engebeli bir coğrafyaya sahip olan Urartu'nun ise kendini korumak için kalelere ve güçlü bir altyapıya sahip olmayı zorunlu kılmıştır. Yönetimsel olarak iki devlet de merkezi yönetimi benimsedikleri anlaşılmaktadır. Ancak Asur daha karmaşık idari ve askerî özellikler göstermektedir. Dinî açıdan ise iki devlet de otoriteyi meşrulaştırmak için dini kullanmıştır. Urartu, Baş Tanrı Haldi'nin liderliğinde daha katı bir teokratik hiyerarşi uygularken Asur, daha ayrıntılı dinî kayıtlar ve rahipler için daha geniş bir idari rol ile öne çıkmıştır. Karşılaştırma, Urartu devletinin bir ölçüde Asur modelinden etkilendiğini, ancak özellikle bölgesel yönetim ile merkez ve çevre arasındaki güç dağılımında kendine özgü özellikler oluşturabilmiştir. Ayrıca, III. Adad-nirari Dönemi'ndeki Asur yönetiminin, Menua Dönemi'ndeki Urartu'nun katı merkezileşmesine kıyasla görece daha esnek olduğunu ortaya koymaktadır.

MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda iki komşu ve rekabet hâlindeki gücün idari modellerini inceleyerek, Antik Yakın Doğu'da yönetim ve idare sistemlerinin gelişiminin anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Tez, Asur'un genişlemeci bir güç modeli sunduğunu, buna karşılık Urartu'nun, güçlü savunma ve idari düzeni sayesinde Asur hâkimiyetine karşı direnebilen bir güç modeli temsil ettiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Asur, Urartu, Yönetim Sistemi, Menua, III. Adad-nirari

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

A COMPARATIVE STUDY OF ADMINISTRATIVE STRUCTURES IN ASSYRIA AND URARTU:

THE PERIODS OF ADAD-NIRARI III AND MENUA

Maher Mahmood Younus ALAHMED

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2025, Pages: 102+IX

Jury: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Chairman)

Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Assist. Prof. Dr. Murat KILIÇ

This thesis explains the administrative system of the Assyrian state during the reign of King Adad-nirari III, as well as the administrative system of the Urartian state during the reign of King Menua. It reveals the similarities and differences between the administrative structures of the two states in terms of organizational structure, distribution of authority, official authorities, provincial administration, local and central administrative systems, temple administration, and military campaigns. Based on archaeological evidence discovered in Urartu and Assyria, as well as analysis of textual sources and royal inscriptions, and draws on modern studies in the field.

The results showed that Assyria, whose geography developed in the open plain, adopted a constant military expansionist policy; whereas Urartu, which was established in rugged mountainous terrain, relied on fortresses and infrastructure to secure its resources. In terms of administration, both states shared a similar royal centralization, but Assyria demonstrated more complex administrative and military structures, especially in the army's command hierarchy and in siege units. As for the religious sphere, both states used religion to legitimize authority; however, Urartu enforced a stricter hierarchical order of deities under the leadership of the god Haldi, while Assyria was characterized by more detailed religious documentation and a broader administrative role for the priesthood. The comparison demonstrates that the Urartian state was influenced to some extent by the Assyrian model, but retained its distinctive local characteristics, particularly in its regional administrative methods and the distribution of power between the center and the periphery. The thesis also demonstrates that Assyrian rule during the reign of III.

Adad-nirari was relatively flexible compared to the rigid centralization of Urartu during the Menua period.

This thesis aims to contribute to the understanding of the development of administrative and administrative systems in the ancient Near East by examining the administrative models of two neighboring and competing powers in the ninth and eighth centuries BC. The thesis concludes that Assyria represented a model of expansionist plain power, whereas Urartu exemplified a nascent mountain power that endured in defying Assyrian hegemony thanks to its defensive and administrative integration.

Keywords: Assyria, Urartu, Administrative System, Menua, III. Adad-nirari

ÖNSÖZ

Antik Yakın Doğu tarihine duyulan ilgi, yalnızca geçmişe dair bir merak değil, aynı zamanda bölgemizin siyasi, idari ve kültürel yapısını şekillendiren ilk medeniyetlerin üzerine inşa edildiği temeller anlama çabasıdır. Bu tez, Antik Yakın Doğu tarihine duyulan ilgiden ve özellikle MÖ I. binyılda Anadolu ve Mezopotamya'da ortaya çıkan ve etkileşimde bulunan devletler olmak üzere tarihe duyulan uzun süreli bir tutkudan kaynaklanmaktadır.

Urartu ve Asur devletleri arasındaki örtüşmeyi ve rekabeti, özellikle Urartu Kralı Menua ve Asur Kralı III. Adad-ninari'nin hüküm sürdüğü dönemde ele alınmaya çalışılmıştır. Her iki ülkenin liderleri de tarihlerinde kritik bir aşamadan geçmiş otoriteyi güçlendirmek ve yönetimi o dönemin zorluklarına uygun bir şekilde düzenlemek için çalışmışlardır.

Bu tezin hazırlanması, birincil kaynaklar üzerinde kapsamlı bir araştırma, yazıtların analizi ve farklı akademik görüşlerin karşılaştırılması gerektirmiştir. Tezi hazırlarken görülen antik metinlerin azlığı veya çevirilerin karmaşıklığı antik yönetimler üzerine olan bu çalışmanın önemini daha iyi ortaya koyduğundan devam etme kararlılığımızı artırmıştır.

Tez yazım sürecinde ana dilim olmadığı için Türkçe dil bilgisi ve üslup eksiklikleri ya da hatalar içerebilir. Açık ve tutarlı bir anlatım için çok özen göstermiş olsam da olası tüm hatalar için anlayış rica ediyorum.

Son olarak gösterdiği sabır, anlayış ve sürekli yardımları için değerli danışmanım Prof. Dr. Yasin Topaloğlu'na, zorlu bu akademik yolculukta bana rehberlik eden değerli hocalarım Prof. Dr. Süleyman Çiğdem ile Dr. Öğr. Üyesi Murat Kılıç'a, manevi ve akademik olarak destek olan herkese derin şükran ve teşekkürlerimi sunuyorum. Bu çalışmanın birçok zorluğu aşmaya çalışan yabancı uyruklu bir lisansüstü öğrenci tarafından hazırlanmasına ve birçok olası eksiğinin olmasına rağmen kadim idari sistemlerin anlaşılmasına katkıda bulunacak ve gelecekte daha kapsamlı karşılaştırmalı çalışmalara kapı açacak mütevazı bir katkı sunacağını umut ediyorum.

Erzurum-2025 **Maher Mahmood Younus ALAHMED**

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. III. Šalmanesser Heykeli 12
Resim 2. Balavat Kapısı Tasvirleri 13
Resim 3. Asur Kralı V. Şamşi-Adad Steli 16
Resim 4. Pazarcık Barajı'nın İnşası Sırasında Bulunan Yazıt. 17
Resim 5. Asur Kraliçesi Sammuramat'ın Anısına Dikilmiş Bir Dikilitaş 19
Resim 6. Sammuramat Yazıtı Kopyası 19
Resim 7. Kalhu Hükümdarı Tarafından Hediye Edilen Heykel 20
Resim 8. III. Adad-nirari ve Şamşi-İlu'yu gösteren yazıt. 27
Resim 9. Taşburun Solagert Yazıtı 57
Resim 10. Güşak Yazıtı 58
Resim 11. Pirabat Yazıtı 58
Resim 12. Ağrı Eleşkirt Yazıtı 59
Resim 13. Sarmaç Yazıtı 60
Resim 14. Kelişin Steli 67
Resim 15. Karahan Steli. 69
Resim 16. Surp Pagos Kaidesi 71
Resim 17. Salmanağa Steli 72
Resim 18. Patnos Steli 72
Resim 19. Toprakkale Mührü 73

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Asur Devleti 11
Harita 2. Urartu Devleti.....51

GİRİŞ

MÖ I. binyılda, Antik Yakın Doğu'da bir dizi bölgesel güç arasında bir çatışma ortaya çıktı; bunların en önemlisi, güçlü bir askeri örgütlenmeye sahip olan Asur Devleti ile Doğu Anadolu bölgelerindeki Asur nüfuzuna gerçek bir meydan okumayı temsil eden Urartu Devleti'ydi. Asur Kralı III. Adad-nirari ve Urartu Kralı Menua, her iki devletin kurumlarının, özellikle de her devletin siyasi yapısının temeli olarak kabul edilen idari alanın gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu tez, hem Kral Menua dönemindeki Urartu Devleti'nin hem de Kral III. Adad-nirari dönemindeki Asur Devleti'nin idari ve siyasi sistemlerini karşılaştırmaktadır.

Bu karşılaştırma, bölgenin genel siyasi sistemleri çerçevesinde, iki idari yapı arasındaki benzerlik ve farklılıkları ve her birinin merkezi devleti yönetme ve bölgeleri kontrol etmedeki etkinliğinin derecesini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Urartu ve Asur idari kurumlarını birlikte ele alan karşılaştırmalı çalışmaların azlığı göz önüne alındığında, bu çalışma akademik bağlamda özellikle önem taşımaktadır. Bu tez, aynı zamanda, her iki kralın saltanatı sırasında hem Asur hem de Urartu devletinin idari yapısını, kurumsal özellikleri, merkezi ve bölgesel yönetim düzeylerini, idari görevlilerin işlevlerini ve kontrol ve iç örgütlenme sistemlerini vurgulayan bir karşılaştırma yoluyla analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu tez, Antik Yakın Doğu'nun idari sistemleri üzerine araştırma kapsamını genişletmeye katkıda bulunan ve bölgesel etkileşimleri, devletin doğasını ve karmaşık ve değişen bir siyasi ortamda hayatta kalma yöntemlerini vurgulayan bir bakış açısıyla yeniden yorumlayan bilimsel bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Bu tezin önemi, bu iki ülke arasındaki karşılaştırmalı çalışmalardaki açık araştırma boşluğundan kaynaklanmaktadır; çünkü önceki araştırmaların çoğu, idari yönlerine değinmeden, iki ülkeden birine diğerinden bağımsız olarak odaklanmıştır. İdari sistemin incelenmesi, aynı zamanda güç ve kontrol yönetimini anlamak için önemli bir giriş niteliğindedir ve bu da araştırmaya Antik Yakın Doğu'daki kadim devletlerin idari sistemlerine analitik bir boyut kazandırmaktadır.

Tezin problemi, III. Adad-nirari ve Menua dönemlerinde Asur ve Urartu devletleri arasındaki idari yapıların benzerlik ve farklılıkları, her devletin bölge ve çevre yönetimiyle ilgili konuları nasıl ele aldığı ve iki sistemin siyasal istikrarı sağlama ve

bölgesel etkiyi genişletmedeki etkinliği ve verimliliği etrafında şekillenmektedir. Bu soruları cevaplamak için bu tez, antik yönetim alanındaki arkeolojik bulgulardan ve modern çalışmalardan yararlanarak Asur ve Urartu'da keşfedilen kraliyet yazıtları ve yazılı kaynakların analizine dayanan karşılaştırmalı tarihsel bir yaklaşım benimsiyor.

I. ASUR COĞRAFYASI

Asur topraklarını oluşturan bölgeler, tamamen günümüz Irak'ının coğrafi sınırları içinde yer alan ve Musul Havzası boyunca uzanan topraklardan oluşur. Asur'un coğrafi kapsamı, Dicle ve Fırat nehirlerini geçerek Mezopotamya'nın kuzey kesimini, Musul Havzası boyunca kuzeye ve İran'ın batı bölgelerinin bazı kısımlarını da kapsayacak şekilde doğuya doğru genişler. Kuzeyde, Arapça coğrafi terimlerle El-Cezire olarak bilinen kireçtaşı platosu, Fırat ve Dicle nehirlerini ayırır. Fırat Nehri dar bir vadide akarken, Büyük ve Küçük Zap gibi birçok kolun aktığı Dicle Nehri, doğu yakasında tarım ve hayvancılığa uygun geniş ve engebeli alanlardan geçer. Dicle ve Fırat nehirleri, on binlerce yıl boyunca taşıdıkları alüvyonlarla, tüm Yakın Doğu'da eşi benzeri olmayan verimli bir alüvyon ovası oluşturmuştur. Coğrafi verilere göre, iki nehir arasındaki alanlar, antik dünyada kentsel yaşamın doğuşu ve gelişimi için Tanrı tarafından yaratılmış bir beşikti (Sevin, 1999, s. 1).

Jeolojik araştırmaların sonuçlarına göre, Mezopotamya'nın ikliminde antik çağlardan günümüze önemli bir değişiklik yaşanmamıştır. Bu bölge, yaz aylarında dünyanın en sıcak yerlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Doğal verilerden de anlaşılacağı üzere, Asur, Yakın Doğu bölgesindeki hiçbir ülkenin sahip olmadığı benzersiz çevresel özelliklere sahipti. Antik çağlardan beri bu bölgede ortaya çıkan şehirler birbirine sıkı sıkıya bağlıydı ve bu da hızlı bir teknolojik gelişmenin ve kentsel yaşam tarzına geçiş sürecini doğrudan hızlandıran bir zenginleşmenin önünü açmıştır (Birecikli, 2010, s. 9).

Asur kentinin coğrafi konumu, bölgesel hâkimiyetinin güçlenmesinde belirleyici bir rol oynamış ve onun bölgede etkili bir güç hâline gelmesini sağlamıştır. Birçok çevresel ve coğrafi etken, şehrin ekonomik ve ticari imkânlarının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bir yandan bölge, verimli topraklara ve uygun yağış koşullarına sahipti; bu durum, yerel tarımsal üretim için güçlü bir temel oluşturuyordu. Diğer yandan Asur, Dicle

Nehri'nin doğu kollarının oluşturduğu kolay ulaşılabilir bir nehir taşımacılığı ağı sayesinde ticaretin hareketini kolaylaştıran önemli bir avantaja sahipti.

Bu bütünleşmiş ekonomik ve coğrafi avantajlar, Asur'un bölgedeki temel bir merkez olarak konumunu güçlendirmiştir. MÖ 10. yüzyılın sonları 9. yüzyılın başlarından MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemde Asur, Orta Doğu'da siyasi, ekonomik ve kültürel bir merkez olarak öne çıkmış ve etkisi Doğu Akdeniz bölgesine kadar uzanmıştır (Radner, 2014, s. 102).

II. URARTU COĞRAFYASI

Urartu uygarlığı Anadolu'nun uzak doğusunda kurulmuştur. Kuzeyde kuzey Ermenistan Dağları, batıda Kara Fırat Nehri, doğuda Savalan dağları ve güneyde Toros Dağları ile çevrilidir. Toros Dağları'nın Urartu için önemli bir etkisi ve doğal bir engeli niteliği vardı; daha sonra bu konuya değineceğiz (Salvini, 2006, s. 25).

Ermenistan'dan ve kuzey Irak'ın bir kısmından Suriye'nin kuzeyine kadar olan bölgeleri içerir (Çilingiroğlu, 1997, s. 4). Urartu uygarlığının sınırları kuzeyde Ermenistan'dan, kuzeybatıdan Erzincan'a, güneydoğudan Urmiye Gölü'nün güney kıyılarına, batıda Fırat Nehri üzerindeki Toros sıradağları (kuzey Irak ve Suriye) kadar ve doğuya doğru Hazar Denizi'ne kadar uzanır (Budak, 2015, s. 54). Urartu geniş alanları kaplar ve birçok doğal nimete sahiptir. Bazı bölgeler ayrıca tarım ve hayvancılık için uygun ılıman bir iklime sahiptir. Bu zenginlikler, Urartu'nun daha hızlı ve büyük şeklinde gelişmesinin başlıca nedeniydi (Çilingiroğlu, 1997, s. 4). Fakat diğer bölgelerde bu coğrafya oldukça dağlık ve iklim şartları bakımından çok serttir. Bölgedeki büyük akarsular ise, coğrafyayı yer yer ovalık alanlara dönüştürmüştür (Kemer, 2019, s. 6). Urartu uygarlığının içinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi yüksek ve dağlık bir bölgedir. Doğuya doğru gidildikçe yükseklik artar. Urartu uygarlığının üzerinde kurulduğu coğrafi şartların niteliği, bu bölgelerde yaşayan insanların siyasi, dinî, sosyal ve kültürel yaşamlarını büyük ölçüde etkilemiştir (Tanrıverdi, 2012, ss. 1-2). Daha sonra Urartu uygarlığı genişledi ve her yönden gelişti. Kuzeyinde Hitit devletleri; Doğu Akdeniz'e ticaret yolları açmak amacıyla ve Asurluların askeri saldırılarını durdurdu. Batıya ve güneye gelince, Suriye'de şu anda Halep olarak adlandırılan bölgeye ulaşana

kadar genişledi. Ayrıca kuzeydoğuda Hazar Denizi'ne ve şimdi Gürcistan olarak adlandırılan bölgeye doğru genişledi (Özçelik, 2011, ss. 68-69).

III. ASUR'UN KURULUŞU

Asur adı, Asurluların en eski yerleşim merkezlerinden birine, yani başkentleri Asur kentine verilmiştir (Baqir, 2009, s. 517). Başkent Asur'un adı çeşitli şekillerde anılmış olup, Asur başkenti Asurluların ilk yerleşim merkezi olarak kabul edilmektedir (Abu Taleb, 2015, s. 197). Çoğu tarihçi, bu adlandırmanın, Asurluların ilk uygarlıklarına ve baş tanrıları Asur'un adından kaynaklandığını belirtmiştir (Habu, 1996, s. 191). Asurluların kökeniyle ilgili çeşitli teoriler öne sürülmüştür. Bazıları, kökenlerinin Sami kavimlerine dayandığını belirtmektedir. Baskın görüş Arap Yarımadası'nı Samilerin anavatanı olarak görse de, Sami olarak adlandırılan pek çok grup - bunlar arasında Asurlular ve Amurrular da vardır - Arap Yarımadası'ndan Kuzey Irak'a gelmemiştir. Aksine, muhtemelen Şam ve Irak bozkırlarında yerleşmişlerdir (Baqir, 2009, s. 520). Bazıları, Asurluların, Arap Yarımadası'nın güneyinden göç eden kuzey Arap kökenli kavimlerin bir kolu olduğunu belirtmiştir. Öte yandan, bazı görüşler, Asurluların Güney Irak'taki Babil topraklarından gelip Akad Dönemi'nde Kuzey Irak'ta yerleştiğini savunmaktadır. Bunu destekleyen delillerden biri, bazı Asurluların Babil lehçelerinden birini konuşmasıdır (Ali, 2016, s. 26).

Tarih boyunca, Asur devleti kuruluşundan yıkılışına kadar farklı evrelerden geçmiştir. Tarihi kaynaklarda, bu evrelere ilişkin çeşitli sınıflandırmalar yer almaktadır. Bazı tarihçiler, Asur'un iki evreden geçtiğini belirtmiştir: Birincisi, MÖ 2100–900 döneminde, siyasi ve askeri açıdan bütünlüğünü korumak için verilen bir mücadele evresidir. İkincisi ise, MÖ 900–609 döneminde, Asurluların Asur devletini kurmayı başardığı evredir (Mehrân, 1990, s. 332). Başka bir grup tarihçi Asur tarihini üç döneme ayırmıştır. Birincisi, Eski Asur Dönemi olup, MÖ 2000'in başından MÖ 1600'ün sonuna kadar sürer. İkincisi, Orta Asur Dönemi olup, MÖ 1500'lerin ortasından MÖ 1000'in sonuna kadar devam eder. Üçüncüsü ise Yeni Asur Dönemi veya İmparatorluk Dönemi olup, MÖ 1000'in sonundan başlar ve başkentin Medler tarafından MÖ 612'de düşmesine kadar sürer (Habu, 1996, s. 192). Belki de en güçlü görüş, Asur tarihi dört döneme ayrılır: Birincisi, MÖ üçüncü binyılda Sümer-Akad egemenliğine bağlılık dönemidir. İkincisi, yaklaşık olarak Eski Babil Dönemi'ne karşılık gelen Eski Asur Dönemi'dir. Üçüncüsü,

MÖ II. binyılın ortalarından başlayıp MÖ 911'de II. Adad-nirari'nin tahta çıkmasına kadar süren Orta Asur Dönemi'dir. Dördüncüsü ise, devletin güç ve refah dönemini kapsayan ve MÖ 612'de sona eren Yeni Asur Dönemi ya da İmparatorluk Dönemi'dir (Mehrân, 1990, s. 333).

Asur, Akad egemenliğine bağlılık döneminde siyasi ve kültürel olarak Akad devletinin bir parçasıydı; askeri bir üs olarak çevre bölgelerdeki genişlemeler için kullanılmıştır. Asur'daki çivi yazılı metinler, şehrin Akad yetkisine tabi yerel yöneticiler tarafından yönetildiğini göstermektedir. Arkeolojik kazılar, bu döneme ait büyük mimari yapıların kalıntılarını ortaya çıkarmış olup, kısa metinlerde Akad Kralı Sargon'un oğulları Rimuş ve Manishistu'nun adı geçmektedir; bu durum, Asur ile Akad devleti arasındaki sıkı idari ve siyasi bağları doğrulamaktadır (Baqir, 2009, s. 522). Akkad dil ve kültürel etkileri, Asur topraklarında belirgin bir şekilde görülmektedir. Eski Asur lehçesi, Akkad lehçesinden etkilenmiş ve Asurlular, çivi yazısını Sümerlerden ve Akadlardan benimseyerek siyasi tarihlerini kaydetmek için kullanmışlardır. Asurlular, Akkadlara karşı olumlu bir hatıra da korumuş; bu durum, bazı krallarının Akkad isimlerini almasında görülür; örneğin, II. Sargon'un adı muhtemelen Akkad Kralı I. Sargon'dan alınmıştır (Abu Taleb, 2015, s. 200). Muhtemelen, Asur, diğer Mezopotamya şehirleri gibi Gutiler tarafından tahribata uğramıştır; çünkü Asur ve Ninova'daki kazılar, bu döneme ait yıkım izlerini ortaya koymuştur. Asurluların doğrudan Gutilere tabi olduğuna dair kesin bir kanıt olmasa da, Üçüncü Ur Hanedanı'nın (MÖ 2113–2006) iktidara gelmesiyle Asur, yeniden Sümer nüfuz alanına dâhil olmuştur. Bu durumu, Ninova'da Kral Amar-Sin'e adanmış bir tapınağın keşfi doğrulamaktadır; bu da Asur'un siyasi ve dinî olarak Ur'daki Sümer devletine bağlı olduğunu göstermektedir (Mehrân, 1990, ss. 334-335).

Asur dönemlerinin sınıflandırmasına göre, Üçüncü Ur Hanedanı'nın MÖ 2006'da yıkılmasından MÖ 1521'e kadar olan süreç, Asur'un Eski Asur Dönemi'ne girdiği evredir. Bu dönem, yaklaşık olarak Eski Babil Dönemi'yle aynı zamana denk gelmektedir (Süleyman, 2010, s. 194). Bu dönemin en önemli krallarından biri I. Šamši-Adad (MÖ 1814–1782) idi. O, birçok şehri ülkesine katarak ve çeşitli kabileler üzerinde etkisini genişleterek Asur topraklarını büyütmeye çalıştı. Ancak bundan sonra Asur, çevredeki devletlerin ve halkların baskısı nedeniyle zor bir döneme girmiştir (Ali, 2016, ss. 28-29).

Orta Asur Dönemi, yaklaşık MÖ 1521'den başlayarak MÖ 911'deki Yeni Asur Dönemi'nin başlangıcına kadar sürmüştür. Bu dönemin başlarında Asur toprakları Mitanni (Hurri) egemenliği altına girmiştir (Süleyman, 2010, s. 207). Bu dönemde, karanlık olarak nitelendirilen zaman diliminde, Asur kralları zayıf kalmış ve Mitanni egemenliği altına girmiştir; buna rağmen yerel bir hanedan hâlâ yönetimde bulunmaktaydı. Bu bağımlılık, I. Ashur-Uballiṭ'in MÖ 1363'te tahta çıkmasına kadar sürmüş olup, bu olay bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir (Saleh, 2012, s 755). Bu uzun dönem, Asur için ciddi siyasi ve etnik çalkantılar ile büyük zorluklar getirmiştir; eğer Asurluların direnci ve öne çıkan liderlerin ortaya çıkışı olmasaydı, ülke bu felaketlerden kurtulamayabilirdi. Tüm bunlar, Küçük Asya ve kuzey Suriye'de güçlü Hitit Krallığı'nın yükselişi gibi çevre devletlerin doğrudan etkisi altında gerçekleşmiştir (Süleyman, 2010, s. 207).

Asur devleti, MÖ 911'de II. Adad-nirari'nin (MÖ 911–891) tahta çıkmasıyla siyasi ve askerî açıdan yeniden güçlenmesini sağlamıştır. Kral, krallığın yaşadığı zayıflık dönemini sona erdirmiş ve düşmanların uyguladığı kuşatmayı kaldırmayı başarmıştır. Asur tarihinin dönüm noktalarından biri, II. Adad-nirari'nin askerî seferleridir. Bu seferler, ulusal bir özgürlük savaşı niteliğinde olup, Aramilerin Dicle Vadisi ve Kaşiyari Dağları'ndan uzaklaştırılmasını sağlamış; böylece Ninova'da istikrar yeniden tesis edilmiş ve Asur devletinin Yeni Dönemi'nin başlangıcına zemin hazırlanmıştır (Row, 1986, ss. 381-382). Böylece Asur, 911'den 612'ye kadar süren ve yaklaşık üç yüz yıl devam eden Yeni Asur Dönemi'ne girmiştir (Ali, 2016, s 32). Asurlular bu sayede askerî güçleriyle Yakın Doğu bölgesinde egemenliklerini genişletebilmiş ve bölgenin daha önce hiç görmediği kadar büyük bir güç oluşturmuşlardır. Bu genişlemede, Babil, Elam ve Mısır gibi komşu güçlerin görece zayıf olması da önemli bir rol oynamıştır (Habu, 1996, s. 206).

Asur, diğer devletler gibi, Assurbanipal'in ölümünü takiben iç zayıflık döneminden geçmiştir. Her ne kadar Assurbanipal güçlü ve geniş bir imparatorluk bırakmış olsa da onun ölümü sürecin sonunun başlangıcı olmuştur. Onun ardından tahta geçen zayıf krallar, imparatorluğun gücünü koruyamamış; zayıflık, Assurbanipal'in oğulları arasında başlayan taht mücadelesiyle ortaya çıkmıştır (Ali, 2016, ss. 43-44). Ayrıca, imparatorluğun aşırı genişlemesi nedeniyle onu kontrol etmek ve aynı anda birden fazla ayaklanmayı bastırmak için orduları sevk etmek zorunda kalınması, ordunun maddi ve bedensel olarak tükenmesine yol açmıştır. Bazı bölgeler, özellikle de kendisine

odun ve maden temin eden Fenike şehirleri isyan etmeye başladığında, iç ekonomik sorunlar daha da derinleşmiş ve çöküş süreci hızlanmıştır. Asur toprakları kendisi doğal kaynaklardan yoksun olduğundan, bu bölgelerin gönderdiği kaynaklara bağımlı durumdaydı (Abu Taleb, 2015, ss. 265-266). Yükselen Babil kralı Nabûpalasâr, bu zayıflığı fırsat bilmiş ve Siyaksares önderliğindeki Medler ile güçlü bir karşı ittifak kurarak Ninova'ya saldırmıştır. Haziran'dan Ağustos'a kadar süren kuşatmanın sonunda, şehir MÖ 612 yılında düşmüş ve tamamen yakılıp yıkılmıştır (Saleh, 2012, s. 45).

IV. URARTU'NUN KURULUŞU

Urartu adının kökenine gelince, MÖ on 8. yüzyılın sonlarında, İbrani Kutsal Kitabı'nda geçen Ararat adının, Van Gölü havzasını ve onun çevresinde yaşayan halkları ifade ettiği düşünülmemekteydi. Ancak Urartu (veya Uruatri, Uraştu) adının geçtiği Asur çivi yazılı metinlerinin keşfi bu görüşü değiştirmiştir. Çünkü söz konusu metinlerde geçen Urartu adının, gerçekte İbrani dilindeki ünsüzlerle yazılmış (rrt) biçimindeki adla, yani Ararat adıyla örtüştüğü anlaşılmıştır. Bu ad, Arapçadaki ünsüz harflerle yazılan (trk) kelimesinin Etrak biçiminde okunmasına benzer şekilde okunmaktadır; bu da Türkler anlamına gelir. Böylece, Asurluların dağa Urartu adını verdikleri, buna karşılık İbranilerin ise alfabelerinde ünlü harflerin bulunmaması nedeniyle onu Ararat olarak adlandırdıkları anlaşılmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, o bölgenin sakinleri kendilerine Urartular ya da Araratlı dememişlerdir; aksine, kendilerini Bianili olarak tanımlamışlardır (Kaya, 2018, s. 186).

Urartuların kökeni, MÖ II. binyılın başlarından itibaren Doğu Anadolu'da küçük topluluklar hâlinde yerleşen göçebe gruplara dayanmaktadır. Bu topluluklar dağlık ve yüksek bölgelerde yaşamış, ekonomileri ise büyük ölçüde hayvancılık ve mera faaliyetlerine dayanmıştır (Gür, 2007, s. 24).

Sözde Karanlık Dönem, Anadolu tarihindeki Hitit İmparatorluğu ve Mitanni Krallığı'nın yıkılışı ile Frig Devleti'nin ortaya çıkışı arasındaki tarihî evreye verilen addır. Dönemin sonlarına doğru Urartuların Doğu Anadolu'da hareketlenmeye başladıkları görülmektedir. Arkeolojik kanıtlar, Urartular ile Huriler arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir. Huriler, o dönemde Mezopotamya'nın gelişmiş uygarlıklarına daha yakın bölgelerde yerleşmiş olduklarından, tarih ve uygarlık sürecine erken bir dönemde

dâhil olmuşlardır. Buna karşılık Urartular, Doğu Anadolu'da özellikle Van Gölü çevresinde yoğunlaşmışlardır. Gerçekte, bölgede ilk adımlar ancak MÖ 1300 yılından sonra, kökeni Hurri olan yerel beyler tarafından birçok küçük beylik kurulmasıyla atılmıştır. Hurri-Mitanni Devleti, Asurluların Doğu Anadolu'yu istilasını engellemiştir. Ancak Mitanni Krallığı'nın Hititler tarafından yıkılmasının ardından bölge Asur istilasına açık hâle gelmiştir (Özçelik, 2004, s. 68). Urartu'nun tarih sahnesine çıkışı ve bu süreçteki varoluş biçimi, dönemler ve yönetim şekilleri açısından iki farklı evrede incelenmiştir (Tarhan, 1986, ss. 285-301). Bunlardan ilki, MÖ 13. yüzyıl başlarından MÖ 9. yüzyılın ilk yarısına kadar süren "Beylikler Dönemi"; ikincisi ise MÖ 9. yüzyıldan MÖ 6. yüzyıla kadar devam eden "Krallık Dönemidir (Çilingiroğlu, 1997, ss. 18-21). Yazılı kaynakların bu beyliklere ait belgeler içermemesi sebebiyle, "Beylikler Dönemi" hakkındaki bilgilerimizi Asur kaynaklarından elde etmekteyiz. Asur Devleti, yer altı ve yerüstü kaynaklarına erişim sağlamak amacıyla kuzeye düzenlediği seferlerin yıllıklarında Beylikler Dönemi ile ilgili bilgiler sunar. Tarihi kayıtların, arkeolojik araştırmaların ve saha keşiflerinin çokluğuna rağmen, Urartu Devleti'nin kesin kuruluş tarihini tam olarak belirlemek mümkün değildir. Bununla birlikte, Asur yazılı kaynakları, Urartuların yaşadığı topraklar ile onların siyasi ve kültürel özellikleri hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Urartu'nun yazılı kaynaklarda ilk kez "Uruatri" adıyla ortaya çıkışı, MÖ 1274–1244 yılları arasında hüküm süren Asur I. Šalmanesser'in kayıtlarında geçmektedir (Kurt, 2009, s. 1).

Urartu devletinin geçirdiği beylikler dönemine gelince, Van Gölü çevresi, MÖ II. binyılın son çeyreğinde dikkat çekmektedir. Bu dönemde Asur Krallığı, bölgeye yönelik ilk askerî seferlerini kuzeye doğru gerçekleştirmiş olup, bu seferler bölgedeki siyasi dönüşümün göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Yazılı kaynaklar, MÖ 1274 yılında I. Šalmanesser'in gerçekleştirdiği ilk belgelenmiş Asur seferinin, kuzeydeki devletlere karşı yapıldığını göstermektedir. Bu sefer, 8 bölge ve 51 şehirden oluşan Uruatri topraklarını kapsamaktaydı. Her ne kadar Asur yazıtları bu erken siyasal oluşumun tek bir liderini belirtmese de MÖ 13. yüzyılın başlarında Van Gölü çevresinde bir siyasal varlık oluşturma yönündeki ilk adımların görünür olduğu ve bu süreci Uruatri topraklarının halkı ve yöneticilerinin yarı göçebe yaşam tarzını benimseyerek yönettiği doğrulanmaktadır (Çilingiroğlu, 1997, s. 16). Bu Asur odaklanması, Mitanni Krallığı ve Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından güç dengelerinin Asur lehine

değişmesinin bir sonucudur; bu durum, Asur ile Anadolu arasındaki tampon bölgeyi ortadan kaldırmıştır (Genç, 2008, s. 44).

Uruatri ve Nairi bölgelerindeki kabile toplulukları, yerleşim süreçlerini tamamlamış veya tamamlamakta olan gruplar olarak, Asur için geriye kalan tek tehdidi oluşturuyordu. Orta Asur krallarının askerî seferlerinin artmasıyla birlikte, önceki Mitanni İmparatorluğu'nun nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Hurilerden meydana gelen beylikler, ortak düşmana karşı koymak amacıyla birleşmeye başlamışlardır. Siyasi ve ekonomik açıdan en güçlü olan Uruatri ve Nairi beylikleri, daha küçük beylik ve kabilelerin birleştirilme sürecine öncülük etmiştir. Asur seferlerinin artışıyla etkinliği kanıtlanan bu birleşme, Urartu Krallığı'nın kuruluşunun temelini oluşturmuştur. Asur seferlerinin artışıyla etkinliği kanıtlanan bu birleşme, Urartu Krallığı'nın kuruluşunun temelini oluşturmuştur (Genç, 2008, s. 46). Uruatri ve Nairi topraklarına yönelik Asur'un askerî seferlerinin artması, bu iki beylik ve bölgenin Asur için sürekli ve ciddi bir tehdit oluşturduğunu doğrulamaktadır (Genç, 2008, s. 48).

Deliller, Urartu beylikleri döneminin, Urartu Krallığı'nın yaklaşık MÖ 832'de kurulmasıyla sona erdiğini göstermektedir. Krallığın ilk başkenti, Kral I. Sarduri'nin hükümdarlığının ilk yıllarında merkez edindiği Arzaşkun şehriydi. I. Sarduri'nin MÖ 832'de III. Šalmanesser karşısında aldığı yenilgi, artan Asur tehdidini teyit eden dönüm noktası olmuştur. Bu yenilginin bir sonucu olarak, I. Sarduri başkenti daha korunaklı bir konuma taşımak zorunda kalmış ve bu yer, günümüzde Van olarak bilinen Turuşhpa veya Tuşpa şehri olmuştur; burası fiilen bir savunma merkezi konumundaydı. I. Sarduri, bu yeni başkentin tahkimatlarını güçlendirmiştir. Burada inşa ettiği en önemli yapı, Sardurburç, krallığa ait ilk yazıtı taşımaktadır ve bu durum, resmî olarak Urartu Krallığı dönemine geçişi simgelemektedir (Çilingiroğlu, 1984, s. 14). Urartu Devletinde, Nairi ve Uruatri feodal beyliklerinden merkezi bir otoriteye geçiş dönemi, kademeli ve belirli bir süreç izleyerek gerçekleşmiştir. Ve Asur kaynaklarına göre, Urartu devletinin oluşum süreci, I. Lutipri döneminde (yaklaşık MÖ 880–860) bu konfederasyonların birleştirilmesiyle başlamış ve I. Arama döneminde (yaklaşık MÖ 860–840), başka bir kabileye liderlik eden I. Arama zamanında tamamlanmıştır. Bu gelişme, beyliklerin idari sisteminden merkezi bir krallığa geçişin ani olmadığını göstermektedir. Aksine, bu geçiş kademeli bir süreçti; önce belirli kurumlar pekiştirilmiş ve kraliyet otoritesinin temelleri atılmış, ardından krallık yönetimi tam olarak yerleşmiştir (Genç, 2008, ss. 48-49).

BİRİNCİ BÖLÜM

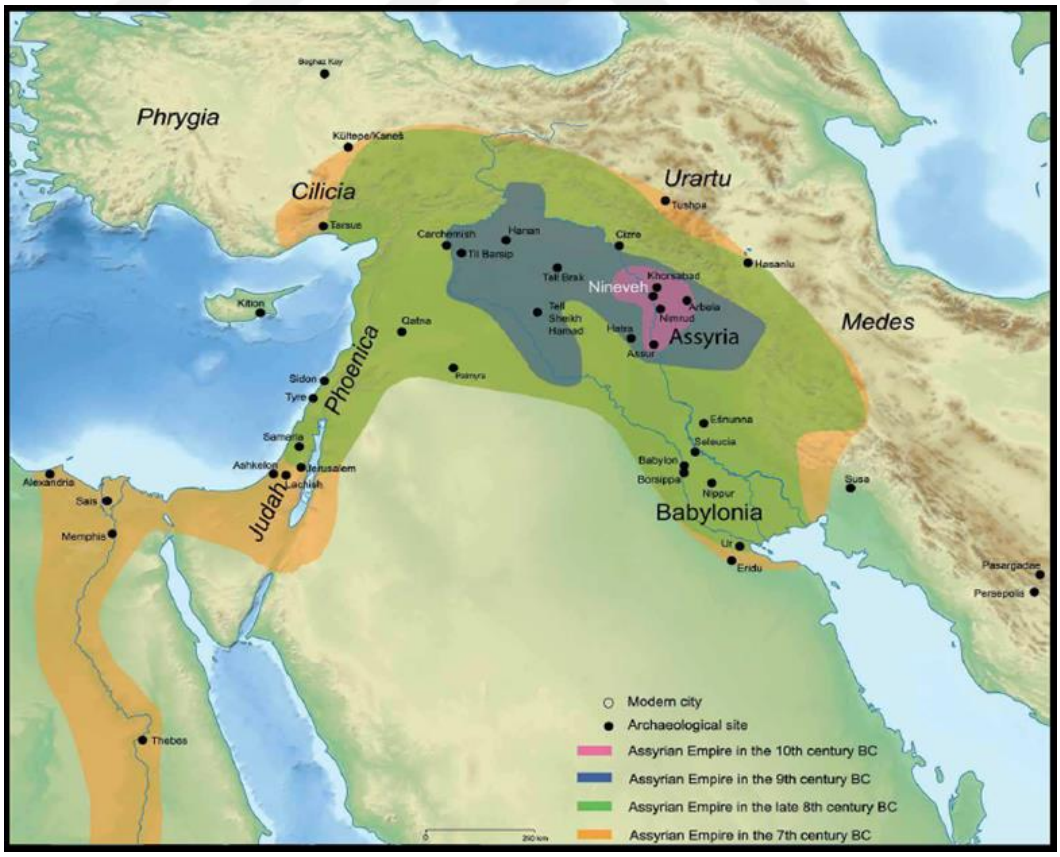
ASUR TARİHİ VE DEVLET YÖNETİMİ

1.1. III. ADAD-NİRARİ ÖNCESİ ASUR

Asur, Eski Yakın Doğu'nun en güçlü devletlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Baqir, 2009, s. 539). Önceki kralların yürüttüğü genişleme politikası, Asur'un çevre bölgeler üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmiştir. (Oppenheim, 1977, s. 167). Ancak III. Adad-nirari tahta çıkmadan önce, Mezopotamya bölgesi ve Asur devleti, sonrasında yönetim yapısının doğasını etkileyen siyasi dönüşümler ve karışıklıklar döneminden geçmekteydi (Baqir, 2009, s. 539). Böylece, MÖ 1077 yılında Asur kralı I. Tiglat-Pileser'in suikastıyla Asur, karanlık bir zayıflık dönemine girdi (Frahm, 2023, s. 83). Böylece Asurlular ve Babiller, Arami kabilelerinden gelen ciddi baskı ve tehditlerle karşılaştı ve bu kabilelerin Asur devletine yönelik saldırıları eşi benzeri görülmemiş bir şiddetle arttı (Baqir, 2009, s. 540). Bölge genel olarak birçok karışıklık yaşadı, ancak MÖ 950 yılından sonra düzenini ve ilerlemesini yeniden kazanmaya başladı. Bu durumda, Asur, II. Adad-nirari'nin MÖ 911 yılında tahta geçmesiyle Yeni Asur Dönemi'ne girmiştir (Goodspeed, 1902, s. 185). II. Aššur-Dan, II. Adad-nirari'nin babası olarak, Asur devletinin gücünü ve bölgedeki konumunu geri kazanmasına büyük katkı sağlayan bir dizi iç ve dış reform gerçekleştirdi ve askerî seferler düzenledi; bu durum, II. Adad-nirari'nin reformları sürdürmesini kolaylaştırdı (Bedford, 2009, s. 40). Bu dönemde hem diplomatik hem de askerî alanda önemli adımlar atıldı. Güneyde, Babil ile yapılan bir antlaşma sayesinde sınırlar güvence altına alındı. Kuzeyde ise seferler "Elzi" (Elazığ) bölgesine kadar uzanırken, kuzeybatıda Aramilerin kontrolündeki bazı "Guzana" şehirleri ele geçirildi (Sevin, 1999, s. 8). İç meseleler açısından, idari yapıları güçlendirmek amacıyla bir dizi reform gerçekleştirildi; örneğin, tarımsal üretimi artırmak için sulama kanalları inşa edildi (Frahm, 2023, s. 92).

II. Adad-nirari'den sonra, hükümeti oğlu II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884) devraldı ve hükümdarlığının başında kuzeye, Van Gölü'nün güneybatısındaki Nairi bölgesine seferlerini güçlendirdi (Sevin, 1999, s. 8). Hükümdarlığı döneminde hem askerî hem de idari faaliyetlere odaklandı. Askerî alanda, kuzeyde "Muşu" halkına karşı savaştı ve güneyde Babil topraklarında bazı şehirleri ele geçirdi. İçeride ise vergi toplama süreçlerini denetlemek gibi idari düzenlemeler yaptı (Lloyd, 1984, s. 187; Sevin, 1999, s. 8). II. Aššurnaširpal yönetimi

(MÖ 883-859), Asur devletinin tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir; zira bölgesel gücünü pekiştirmiş, idari ve askeri reformlarla nüfuzunu genişletmiş ve Asur'un uluslararası arenadaki konumunu güçlendiren seferler düzenlemiştir (Grayson, vd, 1982, s. 253). İçeride, "Kalhu" şehrinin yeniden inşa edilmesi projesi onun en büyük başarılarından biriydi, sarayları, tapınakları ve savunma duvarlarını yeniden inşa ederek şehri devletin yeni siyasi ve askeri başkenti hâline getirdi (Grayson, vd, 1982, ss. 258-259). Dışarıda, Asurnasirpal MÖ 876 yılında batıya doğru büyük bir askerî sefer başlattı; bu seferle Asur'un önemli ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetini güçlendirdi ve Kral Sangara'nın büyük bir haraç ödemesinin ardından Karkamış'ı ele geçirdi (Rogers, 1900, ss. 63-64). Ayrıca, devletin sınırlarını Akdeniz'e kadar genişletti ve Lübnan dağlarından sedir ağacı kerestesi elde etti (Grayson, vd, 1982, s. 256). Ayrıca, işgal edilen bölgelerde koloniler kurdu ve Asurlu halkı yerleştirerek siyasi ve ekonomik hâkimiyeti sağlamlaştırdı (Rogers, 1900, s. 65). Onun idarî ve askerî başarıları, Asur'un büyük bir bölgesel güç olarak konumunu pekiştirdi ve oğlu III. Salmanassar'a gelecekteki zorluklarla başa çıkabilecek güçlü bir imparatorluk bıraktı (Rogers, 1900, s. 71; Grayson, vd, 1982, s. 259).

Harita 1. Asur Devleti (Petit, 2017, s. 16)

Asur Devleti, III. Salmanassar'ın (MÖ 858–824) döneminde büyük siyasî ve askerî gelişmeler yaşadı. Onun hüküm dönemi, devletin gücünün ve genişlemesinin zirvesini temsil ediyordu. Ancak bu dönem, yönetimin istikrarını ve halefi V. Şamşi-Adad'a iktidarın geçişini önemli ölçüde etkileyen iç ve dış zorluklarla da karakterize edildi. III. Salmanassar, ilk başlarda bizzat kendisinin yönettiği, daha sonra ise generallerine devrettiği yıllık askerî seferler dizisi düzenledi. Bu seferlerin amacı, Asur'un nüfuzunu genişletmek ve kaynak güvenliğini sağlamaktı (Liverani & Tabatabai, 2014, s. 481).

Resim 1. III. Šalmanesser Heykeli, İstanbul Arkeoloji Müzesi (URL 1).

Kuzeyde, III. Salmanassar, Yukarı Zab ve Dicle vadilerinde hâkimiyeti genişletmeye odaklandı. (Bit Zamani) ve (Habruri) gibi bölgeleri boyunduruk altına aldı ve böylece bu bölgeler düzenli olarak haraç ödeyen tâbiler hâline geldi. (Liverani & Tabatabai, 2014, s. 481). Ayrıca, Van Gölü bölgesine seferler düzenledi ve burada, Kral Aramu'nun yönetimindeki yeni kurulan Urartu Krallığı'yla karşı karşıya geldi. (Healy, 1991, s. 12). Birçok zaferine rağmen, Urartu'nun önemli bir direnç gösterme kapasitesine sahip olduğu ortaya çıktı (Healy, 1991, s. 12; Liverani & Tabatabai, 2014, s. 481). Batıda, III. Šalmanesser, Asur hâkimiyetini pekiştirmeye çalışarak ticari nüfuzu askeri varlıkla değiştirdi (Liverani & Tabatabai, 2014, s. 481). Fırat Nehri üzerindeki geçişi güvence altına almak için Bit Adini'ye karşı seferler düzenledi, ayrıca Şam ittifakına ve kuzeybatıdaki yeni Hitit krallıklarına karşı askerî harekâtlar gerçekleştirdi (Healy, 1991, s. 11; Liverani & Tabatabai, 2014, s. 481). Akdeniz'e doğru genişleme, Tyre (Sur) ve Sidon (Sayda) yönünde ilerleyerek haraç toplama amacıyla devam etti (Liverani & Tabatabai, 2014, s. 481). Bu seferlerin bazıları, Tyrus ve Sidon hükümdarlarının sunduğu haraçları tasvir eden bronz şeritler üzerine kaydedilmiştir (Resim 2) (Collins, 2008, ss. 81-91; Liverani & Tabatabai, 2014, s. 481). Zaferlere rağmen, Qarqar Muharebesi gibi bazı savaşlar kesin bir sonuç vermemiştir (Buttery, 1974, s. 37; Mieroop, 2007, s. 242; Liverani & Tabatabai, 2014, s. 481; Gökçek, 2015, s. 144). Asur, farklı derecelerde direnişle karşılaşmıştır; Karkamış ve Hama gibi bazı krallıklar Asur'u desteklerken, diğerleri güçlü bir şekilde direniş göstermiştir. Bu durum, haraç dayatmayı daha zor ve maliyetli hâle getirmiştir (Liverani, 2014, s. 481).

Resim 2. Balavat Kapısı Tasvirleri (Collins, 2008, ss. 81-91).

Babil cephesinde, III. Salmanassar temkinli bir politika izledi. Kral Marduk-zakir-šumi ile ittifak kurdu ve kardeşi Marduk-bel-usate'nin (MÖ 851–850) isyanına karşı onu desteklemek için askerî müdahalede bulundu. Bu müdahale, özellikle dinî ziyaretler ve Kaldêli kabilelerine karşı yapılan müdahaleler aracılığıyla, Asur'un Babil üzerindeki nüfuzunu artırdı (Liverani, 2014, s. 482).

İdarî açıdan, III. Salmanassar, yerel yöneticileri atayarak ve vergi sistemini yeniden düzenleyerek merkezi yönetim sistemini güçlendirdi. Bu politikaların temel amacı, ekonomik kaynakların başkent Asur'a sürekli akışını sağlamak ve uzun süreli askerî seferlerin finansmanına katkıda bulunmaktı (Mieroop, 2007, ss. 243-244). Buna rağmen, bu merkezi sistem birçok uzak bölgenin hoşnutsuzluğunu tetikledi, özellikle önceden daha fazla özerkliğe sahip olan bölgelerde. Bu politikalar, iç gerilimleri artırdı ve bazı bölgelerde yönetimin istikrarını sarstı (Mieroop, 2007, ss. 244).

III. Šalmanesser'in hükümdarlığının son yıllarında Asur, iç karışıklıklara sahne oldu (Rogers, 1915, s. 249). Oğulları Şamşi-Adad ile Assurbanipal arasında bir veraset savaşı patlak verdi ve bu mücadele altı yıl boyunca devam etti (Liverani, 2014, s. 482).

III. Salmanassar, yorgunluğu ve yaşının ilerlemesi nedeniyle, isyanla başa çıkma ve onu bastırma sorumluluğunu oğlu V. Şamşi-Adad'a devretti. Devletin yaşadığı zayıflık, bu isyanın ve ardından gelen iç savaşın devam etmesine yol açtı. Bu dönem içinde III. Salmanassar hayatını kaybetti (Baqir, 2009, s. 555). Savaş, V. Şamşi-Adad'ın (MÖ 823–811) zaferiyle sona erdi; ancak özellikle Babil üzerindeki müdahalelerin devam etmesi nedeniyle istikrarsız bir durumla karşılaştı. Sonunda Şamşi-Adad zafer kazanmayı başardı ve hükümdarlığı devralarak bu isimle beşinci yönetici oldu (Resim 3) (Liverani, 2014, s. 482).

Önceki iç savaş, krallığı zayıflatmış ve onu bir gerileme dönemine sokmuştu; bu durum, III. Tiglat-Pileser'in (MÖ 744–727) hüküm sürdüğü döneme kadar yaklaşık seksen yıl sürdü. V. Şamşi-Adad isyanı bastırmada başarılı olmasına rağmen, uzun süren iç savaş devleti yıprattı ve bağlı bölgeler üzerindeki kontrolünü kaybetmesine yol açtı; birçok bölge, bu iç karışıklığı fırsat bilerek Asur yönetiminden bağımsızlığını ilan etti (Baqir, 2009, s. 555). Sonuçta, V. Şamşi-Adad nihai zaferi elde ederek tahtı ele geçirdi ve bu isimle hüküm süren beşinci kral oldu (Liverani, 2014, s. 482). Bununla birlikte,

Asur'daki yönetimi belli bir ölçüde istikrarsızlıkla gölgelendi (Liverani, 2014, s. 482; Mieroop, 2007, s. 244).

V. Şamşi-Adad, on iki yıl (MÖ 823–811) hüküm sürdü ve bağlı bölgelerde Asur devletinin nüfuzunu yeniden sağlamak için yoğun çaba gösterdi; ancak girişimleri tam anlamıyla başarılı olamadı (Frahm, 2017, ss. 173-174). Hükümdarlığının başında, V. Şamşi-Adad büyük zorluklarla karşılaştı ve birçok aksaklık yaşadı. Üçüncü seferi Zagros Dağları bölgelerine başarısızlıkla sonuçlandı; ayrıca Kuzey Suriye krallıklarının çoğu istenen haracı ödemeyi reddetti. MÖ 817–816 yıllarında, Habur Üçgeninin doğusunda yer alan Tillê kentinde patlak veren bir isyan, Asur'un çekirdek bölgesine tehlikeli derecede yakın olması nedeniyle yeniden bir kargaşa ihtimalini gündeme getirdi (Frahm, 2023, s. 115). Durumu daha da karmaşık hâle getiren bir diğer unsur, halefi olan oğlu III. Adad-Ninari'nin tahta çıkmak için henüz çok genç olmasıydı, bu nedenle, annesi Kraliçe Sammu-ramat'ın naip olarak yönetimi devralmasına ve krallığın işlerini onun adına idare etmesine neden oldu (Baqir, 2009, s. 556). Bu dönemde, üst düzey yetkililerin, özellikle Yahalu ve Nergal-ila'i'nin yönetim üzerindeki etkisi belirgindi; birçok önemli kararı onlar alırken, kral yalnızca otoritesini pekiştirmeye çalışıyordu (Frahm, 2023, s. 115). Durum, kralın Babil'de bulunmak zorunda kalmasıyla daha da kötüleşti; bunun nedeni, oradaki sürekli anlaşmalar ve Asur müdahaleleriydi. Kralın döneminin sonunda çıkan halifelik savaşları, belirgin bir çözülme sürecinin başlangıcını oluşturdu (Mieroop, 2007, s. 244).

V. Şamşi-Adad, kendisine bağlı yetkililerin desteği sayesinde şehirler ve bölgesel alanlar üzerinde hâkimiyeti güvence altına aldı; bu, şehirlerin bağlılığını sağladı ve dış saldırılara karşı korumasını garanti etti. İlk seferlerinde Nairi üzerine zafer kazanıp isyancı şehirleri bastırdıktan sonra, iç politikası uluslararası durumla bağlantılıydı; zira sınırları ve dış bölgeleri, Zagros bölgesinde etkin olan Urartu gibi komşu krallıkların faaliyetleri nedeniyle sürekli gözetim altında tutması gerekiyordu (Ponchia, & Lanfranchi, 2024, s. 140).

Hükümdarlığının son dört yılında durum kademeli olarak iyileşmeye başladı. V. Şamşi-Adad, Babil ile önceki bir anlaşmayı görmezden gelerek Dicle Nehri'nin doğusundaki Babil hâkimiyetindeki bölgelere saldırılar düzenledi ve Der şehrini fethetmeyi başardı. Yeni Babil kralı Marduk-balassu-iqbi esir alındı ve Ninova'ya

gönderildi. Ayrıca V. Şamşi-Adad, Babil'in orta bölgelerine yönelik başarılı hareketler gerçekleştirdi ve Babil kralının halefleriyle savaş yaptı. Bu seferler, Babil'de bir kargaşa durumu yaratmış ve Babil tahtının uzun bir süre boş kalmasına yol açmış; bu durum, dış siyasette önemli bir başarı olarak kayda geçti (Frahm, 2023, s. 115). V. Şamşi-Adad, Asur içinde otoritesini pekiştirme gereğine rağmen, Zagros yolları, Yukarı Zap Vadisi ve Hubuşkia üzerindeki hâkimiyeti sağlamak ve Urartu'nun Güney Zagros'a doğru genişlemesini durdurmak amacıyla toplam on üç askerî sefer düzenledi (Ponchia, & Lanfranchi, 2024, s. 141). Kısaca, V. Şamşi-Adad hükümdarlığının başında iç ve dış sorunlar ile tekrar eden yenilgilerle karşılaştı; ancak son yıllarında, özellikle Babil'e karşı önemli dış zaferler kazandı. Öte yandan, yetkililerin etkisi, hüküm süresinin büyük bölümünde devlet yönetiminde güçlü bir şekilde devam etti.

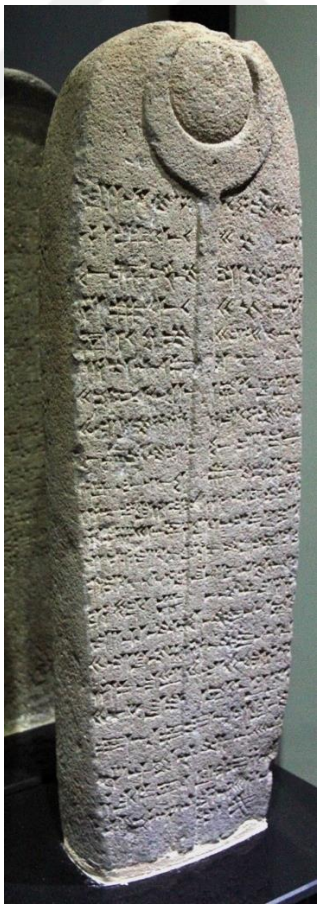

Resim 3. Asur Kralı V. Şamşi-Adad Steli (URL 2).

1.2. III. ADAD-NİRARİ DÖNEMİNDE ASUR

V. Şamşi-Adad'ın ölümünün ardından, Asur devletinin yönetimi oğlu III. Adad-nirari'ye geçti; o sırada henüz bir çocuktu ve bu dönemde devlet giderek zayıfladı. Geçmişte bazı tarihçiler, devletin istikrarsızlığının III. Adad-nirari'nin tahta geçtiğinde reşit olmamasından kaynaklandığını ve annesi Sammuramat'ın ilk beş yıl boyunca ortak bir vasi olarak görev yaptığını düşünmüşlerdir. Ancak, modern araştırmalar bu görüşün yanlış bir yoruma dayandığını ve bunu destekleyen kesin bir kanıt bulunmadığını göstermektedir (Grayson, vd, 1982, s. 271).

MÖ 805 yılına ait bir tablette, Sammuramat'ın sahip olduğu nüfuz açıkça görülmektedir; adı, III. Adad-nirari'nin yanında, Asur'a bağlı iki devlet olan Gurgum ve Kummuhu arasındaki sınırları garanti eden kişiler olarak geçmektedir. Ayrıca, Sammuramat, Asur'da taht sahiplerini ve krallıktaki önde gelen şahsiyetleri onurlandırmak için dikilen anıt tabletlerde adı kaydedilen ilk Asur kadını olmuştur (Frahm, 2017, s. 174).

Resim 4. Pazarcık Barajı'nın İnşası Sırasında Bulunan Yazıt (URL 3).

Bu taş tablet, Kızkapanlı köyünde, Pazarcık Barajı inşası sırasında bulunmuştur. Yazıt, III. Adad-nirari'nin annesi ve III. Salmanassar'ın oğlunun eşi olan Sammuramat'ı anan bazı ifadeleri içermektedir. Yazıt, Sammuramat'ın Fırat Nehri'ni III Adad-nirari ile birlikte Arpad'dan Ataršumki'ye karşı düzenlenen bir askerî sefer sırasında geçtiğini belirtmektedir. Ayrıca, Kummuh ve Gurgum bölgelerinin sınırlarının oluşturulmasından söz edilmektedir. Metin, sınırları ihlal eden herkes için lanetlerle sona ermektedir (Grayson, 1996, s. 204).

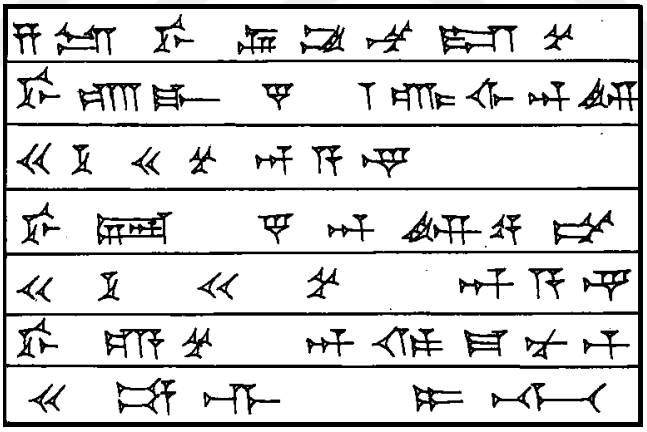
> *"1-7a- Asur Kralı Adad-Ninari'nin Sınır Taşı, Asur Kralı V. Şamşi-Adad'ın oğlu (Semiramis), Asur Kralı Şamşi-Adad'ın Sarayının Hanımı, Güçlü Kral Adad-Ninari'nin annesi, Asur Kralı Šalmanesser'in (III) oğlunun karısı, Dört Yönün Kralı. 7b-10- Kummuhitesların kralı Uspilulume, Asur kralı Adad-Ninari'i ve saray kadını Şammuramat'ı Fırat'ı geçmeye zorladığında; 11-15a- Arpad kentinden Adramo oğlu Atarsumki ve onunla birlikte Paqarahubunu kentinde bulunan sekiz kralla şiddetli bir savaş yaptım. Ben onların kampını ele geçirdim, onlar da canlarını kurtarmak için dağıldılar. 15b-18- Bu yıl (aynı yıl) Kummuhiteslerin kralı Uşbilulume ile Gurgumiteslerin kralı Palalam oğlu Qalparuda arasına bu sınır taşını diktiler. 19-20- Uspilulume'un, oğullarının ve torunlarının mallarından almaya cüret eden: 21-22- Asur, Marduk, Adad, Sin ve Samaş tanrıları onun iddiasında ona destek olmayacaklardır. 23) Tanrım Aššur'un ve Harran'da oturan Sîn'in Taboo." (Grayson, 1996, s. 205).*

Bu resimler, III. Adad-Ninari'nin annesinin gücünün göstergelerinden biri olarak kabul ediliyor. Üstelik Sammuramat, annesi için kraliyet üslubunda yazılmış bir metin içeren özel bir tablet de yerleştirdi (Resim 5) (Radner, 1998, s. 31).

Resim 5. Asur Kraliçesi Sammuramat'ın Anısına Dikilmiş Bir Dikilitaş (URL 4).

Bu metin Asur'da bulunan bir taş tablete kazınmıştır; (Resim 6) burada Sammuramat kendisinden saray kadını olarak bahsetmektedir; yani, V. Şamşi-Adad'ın saray hanımı ve III. Adad-Ninari'nin annesi (Grayson, 1996, s. 226; Andrae, 1913, s. 11).

Resim 6. Sammuramat Yazıtı Kopyası (Böhl, 1947, s. 18).

> *"...Evrenin kralı, Asur kralı, evrenin kralı III. Adad-nirari'nin annesi, dört bölgenin kralı III. Šalmanesser'in gelini, saray kadını Semiramis'in anıtı..." (Grayson, 1996, s. 226).*

Başka bir yazıt, Bêl-tarsi-ilumma adlı Kalhu valisi tarafından Nabû tapınağına hediye edilen bir heykel üzerine kazınmıştır. Heykel, insan biçiminde olup, Kalhu valisinin Tanrı Nabû'ya tapınışını göstermektedir. Bu eser, III Adad-nirari'nin ve annesi Samuramat'ın yaşamını anmak amacıyla yapılmıştır (Resim 7) (Radner, 1998, s. 333; Grayson, 1996, s. 226).

Resim 7. Kalhu Hükümdarı Tarafından Hediye Edilen Heykel (Robson, 2019, s. 60).

Bu metinler, Sammuramat'ın bir süre boyunca yönetim üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Adı, Yunan kaynaklarında antik tarihin efsanevi bir figürü olarak sıkça anılmıştır. Efsanelerde ona birçok başarı atfedilmiştir; bunlar arasında en dikkat çekeni, dünyanın yedi harikasından birini inşa ettiği yönündeki anlatıdır (Gera, 1997, s. 65). Sammuramat'ın Babil kökenli olduğu yönündeki yaygın kanaat, oğlu III. Adad-nirari'nin Babil'e yönelik politikasında daha da belirginleşir. III. Adad-nirari, Babil'e karşı uzlaşmacı bir siyaset izlemiş, hatta Babil'li esirleri serbest bırakmıştır. O, Keldanilere karşı Babil tapınaklarının ve şehirlerinin koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, Babil rahipleriyle ilişkilerini sürdürmeye özen göstermiş, Babil tanrısı Nabû'nun hem Babil'de hem de Asur'da ibadetini güçlendirmiştir. Hatta kızlarından birine Babil tanrıçası Zarpanitum'un adını vermiştir (Radner, 1998, s. 32).

III. Adad-Ninari'nin taç giyme törenine gelince, Asur yönetim sisteminde kralın ölümünden önce veliahdını belirlemesi gelenekseldi ve bu sisteme kalıtsal sistem denir. Taç giyme töreni, tanrıların otoritesini desteklemesi yoluyla kralın yönetimine daha fazla meşruiyet kazandırmak için bir dizi törenin gerçekleştirildiği bir ritüeller aşamasıdır ve kral, yeryüzünde tanrıların temsilcisi hâline gelir (Siddall, 2013, s. 152). III. Adad-Ninari, MÖ 810 yılında Asur hükümdarı olarak tahta çıktı. Adad-Ninari, Asur kralı olarak tahta çıktığında genç olduğu için, Şammur-mamat yaklaşık beş yıl boyunca onun naibi olarak hüküm sürdü (Luckenbill, 1926, s. 260).

III. Adad-nirari'nin soyu kraliyet ailesine dayanır ve kökeni I. Šalmanesser'e kadar uzanır; bu soy da Ilu-kabkabi hanedanına bağlıdır. Bu bilgiyi, Asur metinlerinde III. Adad-nirari'nin soyu hakkında geçen ifadeler doğrulamaktadır. Kalhu'da (bugünkü Nimrud) bulunan bir çivi yazılı tablette, III. Adad-nirari kendi soyunu ve kökenini şöyle açıklar:

> *"...III. Adad-nirari'nin sarayı, V. Šamšī-Adad'ın oğlu, büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, Asur'un kralı, eşi benzeri olmayan kral, III. Šalmanesser'in torunu, dört bölgenin kralı, bütün düşmanlarını öldüren ve onları sel gibi yok eden, II. Aššur-nasirpal'in torununun oğlu, konutları genişleten yiğit savaşçı, II. Adad-nirari'nin soyundan gelen, tanrılar Aššur, Śamaś, Adad ve Marduk'un yardım ettiği, ülkesini genişleten dikkatli prens, I. Tukulti-Ninurta'nın soyundan gelen, Asur'un kralı, Sümer ve Akkad kralı, I. Šalmanesser'in soyundan gelen, büyük kral, güçlü kral, "ülkelerin dağı" olarak adlandırılan Ehursagkurkurra'yı genişleten, İlu-kabkabi (Enlil-kapkapi)'nin soyundan gelen, Sulili'nin egemenliğinden önce yaşamış eski bir kral, adı Aššur tarafından çok eski zamanlardan beri çağrılmış olan kişi..." (Grayson, 1996, s. 202).*

III. Adad- Ninari bu metinde soyunu ve kökenini belirtmiş, kendisinin Ilu-kapkapu hanedanından geldiğini ifade etmiştir (Luckenbill, 1926, s. 246; Poebel, 1942, s. 274).

III. Adad-nirari, I. Šalmanesser soyundandır. Açıklama devam eder ve onun Tukulti-Ninurta hanedanına mensup olduğunu belirtir. Tukulti-Ninurta, I. Šalmanesser'in oğludur. Bunu, Kalhu'da bulunan Asur metni doğrular; söz konusu metinde Tukulti-Ninurta babası olarak Šalmanesser'i ve dedesinin adı olarak ise I. Adad-nirari'ye anmaktadır (Grayson, 1987, s. 231). Ayrıca III. Adad-nirari, soyunun II. Adad-nirari'nin neslinden gelen II. Aššurnaširpal'a dayandığını da metinde belirtir. Kalhu'da, Ninurta" tapınağının duvarları ve zeminine dizilmiş büyük taşlar üzerine kazınmış, Asur kraliyet yazıtları arasında en uzun ve en önemli metinlerden biri olarak kabul edilen bir Asur yazıtı bulunmuştur. Bu yazıtta, 25'ten 31'e kadar numaralandırılan bölümlerde II. Asurnasirpal'in gücü ve egemenliği anlatılmakta; onun II. Tukulti-Ninurta'nın oğlu ve II. Adad-nirari'nin torunu olduğu belirtilmektedir (Grayson, 1991, s. 195).

Tarih boyunca, Asur sınırlarını tehdit eden birçok tehlike olmuştur. Bu tehlikelerden biri, Asur'un kuzey bölgelerinde, Anadolu'nun doğusunda dağların arkasında yaşayan halktı; zamanla burada büyük bir güç gelişti. Bu halk kendilerine Haldian, topraklarına ise Biaini adını veriyordu; ancak Asurlular onlara Urartu devletinin adını verdi. III. Šalmanesser, bu bölgelere egemen olmak için birçok sefer düzenlemiştir. (Olmstead, 1923, ss. 111-112). Bu da yetmez; V. Šamšī Adad dönemindeki isyanlar ve

Babil ile olan ilişkiler ile Nairi seferleri, V. Šamši-Adad'ın batıyı ihmal etmeye zorladı; bu durum, o bölgedeki yöneticilerin vergi ödemekten kaçınmalarını teşvik etti. Buna ek olarak, başka bir tehdit de ortaya çıktı: Asur'a ve bağlılarına karşı isyanlar ve ittifaklar. Bu nedenle, III. Adad-nirari'nin yönetimi devraldığı sırada Asur'un kötü bir durumda olduğunu söyleyebiliriz; özellikle III. Adad-nirari, tahta geçtiğinde henüz reşit değildi (Grayson, vd, 1982, s. 271). Bu nedenler, III. Adad-nirari'nin, egemenliğini pekiştirmek ve Asur devlet yönetiminin denetiminden çıkan isyancı bölgeler üzerinde kontrolü yeniden sağlamak amacıyla bir dizi askerî sefer düzenlemesi için yeterli olmuştur.

1.2.1. III. Adad-Nirari Dönemi Askerî Faaliyetler

Asur devletinin sınırlarının genişlemesi, savaşlar ve isyanlarla meşgul olması ve bazı topraklarına haraç ödemeyi reddetmesi, III. Adad-Ninari kontrolü yeniden sağlamak, devletin temellerini sağlamlaştırmak ve atalarının kazanımlarını korumak için askerî harekâtlar başlatmaya zorladı. Adad-Ninari döneminde Asur bazı askeri başarılar elde etti. Asur kuvvetleri, MÖ 809-787 yılları arasında batıdan on üç sefer düzenledi (Frahm, 2017, s. 175). Bu askerî seferlerden biri Guzana bölgesine yönelikti; burası, Fırat Nehri'nin ötesinde, Asur'un kuzeybatısında yer almaktadır. Daha önce II. Adad-nirari bölgeye girmiş ve onlardan Asur kraliyet metinlerinde geçtiği üzere vergi almıştı:

> *"Fırat Nehri'ni geçtim ve Blt-Bahiäni'li Abi-salâmu'nun kontrol ettiği Guzänu kentine yürüdüm. Habur Nehri'nin kaynağında yer alan Sikānu şehrine girdim. Turbanımın efendisi, rahipliğimi seven Tanrı Samal'ın yüce gücü sayesinde ondan çok sayıda savaş arabası, at takımları, gümüş, altın ve sarayına ait mal varlığını aldım. Üzerine vergi koydum." (Grayson, 1991, s. 153).*

Guzana bölgesi, III. Adad-nirari'nin burayı fethetmek, kontrol altına almak ve Asur'a bağlı bir vali atamak için hedeflerinden biri oldu (Abouna, 2010, s. 31). Guzana bölgesi, III. Adad-Ninari'nin fetih ve kontrol hedeflerinden biriydi ve Asur'a sadık bir hükümdar atamayı hedefliyordu. Bölgeyi kontrol altına aldıktan sonra, Mannu-ki-Aššur adında bir hükümdar atadı ve böylece Guzana bölgesi Asur devletine tabi hâle geldi. Tell Halaf'ta bulunan belgelerde Gūzāna hükümdarı olarak Mannu-ki-Aššur'un adı geçiyordu ve bu da ona bu bölgede toprak verildiğini gösteriyor (Grayson, vd, 1982, s. 274; Russell, 1985, s. 66).

MÖ 805 yılında, hükümdarı Atrushumki Asur'a karşı savaşmak ve onun kontrolünden kurtulmak için sekiz kralla iş birliği yaptıktan sonra, Adad-Ninari III. Arpad'a karşı bir sefer düzenledi (Lanfranchi vd, 2019, s. 504; Radner, 2012, 270). Kummukh Kralı Ushpilulume, bu ittifakı durdurması ve kendisine yönelik saldırıyı püskürtmesi için Asur III. Adad-Ninari'yi çağırdı. Görüşme Paqarkhubuni bölgesinde gerçekleşti ve Asurlular onları alt etmeyi başardı. Ancak, yaşadıkları yenilgiye rağmen ittifak devam etti (Donbaz, 1990, s. 5; Hawkins, 1982, s. 403). Asur metinlerinde, III. Adad‑nirari'ün bu sefer hakkında verdiği bilgiler şöyle aktarılmaktadır:

> *"7-Dört bucağın kralı. Uspilulume, 8‑10-Kummub halkının kralı, III. Adad‑nirari'yi, Asur kralını ve III. Adad‑nirari'nin saray kadını Sammu‑rämat'ı Fırat Nehri'ni geçmeye zorladığında; 11‑15- Arpad şehrinden Adramu'nun oğlu Atarsumki ve onunla birlikte Paqirahubuna şehrinde bulunan sekiz kral ile birlikte onlarla çarpıştım. Onların kampını ele geçirdim. Hayatlarını kurtarmak için dağıldılar." (Donbaz, 1990, s. 9).*

Başka bir metin de bu seferki seferi işaret ediyor, ancak tamamen açık değil; III. Adad‑nirari'nin ittifakı yendiğini ve Atarşumki'ye karşı zafer kazandığını, onun kampını ele geçirdiğini ve sarayının hazinesini aldığını belirtiyor (Millard, & Tadmor, 1973, 60-61).

Hemen ardından MÖ 804 yılında III. Adad-Ninari, Hazazu şehrine karşı bir sefer düzenledi (Siddall, 2013, s. 57). Hazazu, Arpad'ın kuzeyinde bulunan ve III. Adad-Ninari Arpad'da çıkan isyanı bastırdıktan hemen sonra kontrolü altına aldığı bir bölgedir (Lipiński, 2000, s. 283). III. Adad‑nirari'nin komutasında, MÖ 804 yılında gerçekleşen Hazazu seferi isim kayıtlarında geçmektedir (Millard, 1994, s. 55; Shea, 1978, s. 103).

İsim kayıtlarında Arbad'dan hemen sonra iki seferden bahsedilmektedir: MÖ 803'te Baali'ye, MÖ 802'de Akdeniz'e doğru Temim'e (Millard, 1973, ss. 62-63; Hasegawa, 2008, s. 95).

803 ve 802 seferlerinin asıl amacı, kuzeydeki "Kummuhu" bölgesinden Akdeniz kıyısına kadar tüm bölge üzerinde hâkimiyeti yeniden sağlamaktı. "Ba'li"nin yeri hâlâ tartışmalı olmakla birlikte, yerinin Sayda (Tyre) sınırındaki Kerem Dağı ile birlikte

belirlendiği kabul edilmektedir (Ponchia & Lanfranchi, 2024, s. 149; Na'aman, 1991, s. 88).

Tabletlerdeki Asur yazıtları ve isim kayıtları, 805-802 döneminin Akdeniz'e ulaşmayı amaçlayan seferlerle batıya doğru büyük bir askeri ilerlemenin gerçekleştiğini göstermektedir (Hasegawa, 2012, s. 91).

Yazıtlara göre, III. Adad-nirari'nin denize ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu bilgi, 1967 yılında Irak'ta bulunan Tel Rimah levhasında yer almaktadır. Levha 21 satırdan oluşmakta olup, III. Adad-nirari'nin denize ulaşması da dâhil olmak üzere çeşitli faaliyetlerini kaydetmektedir (Kuan, 2016, s. 78).

> *"Güneşin battığı büyük denize yürüdüm ve denizin ortasında yer alan Arvad şehrinde kraliyetimi temsil eden bir stel ("görüntü") diktiğim…" (Page, 1968, s. 143; Tadmor, 1973, s. 143).*

Bu metinlerden anlaşıldığı üzere, III. Adad-nirari sadece denize ulaşmakla kalmamış, aynı zamanda Sayda, Samiriye, Edom ve Filistin üzerinde de hâkimiyet kurmuştur. Bu, Nimrud'da bulunan taş levhada, özellikle levhanın üst kısmında belirtilmiştir ve metinde şöyle denilmektedir (Luckenbill, 1926, s. 262) :

> *"Fırat'ın yukarısındaki (bölgelerden), Hatti ülkesi, sınır bölgelerindeki Amori ülkesi, Tyre, Sidon, İsrail, Edom, Filistin'e kadar, Büyük Batı Denizi'ne (Akdeniz), onları diz çöktürdüm ve üzerine ağır bir haraç koydum." (Thomas, vd, 1961, s. 51).*

III. Adad nirarin'in yazıtları, Şam ülkesine yürüdüğünü ve kralı Mari'yi kuşattığını, onu kendi egemenliği altına almayı başardığını göstermektedir. Bu, Kalhu'da bulunan yazıtta şöyle geçmektedir:

> *"Şam'a yürüdüm. Şam kralı Mari'yi, onun kraliyet şehri Şam'da hapsedip tuttum. Efendim Aššur'un muazzam görkemi onu etkiledi, bana boyun eğdi ve benim vassalım oldu." (Oppenheim, 1969, 281; Grayson, 1996, s. 213).*

Kuzey ve kuzeydoğu bölgeleri, III. Adad-nirari için yapılan askerî seferlerden kayda değer bir pay aldı. Bu saldırılar, Elam topraklarını ve Zagros Dağları'ndan Urartu'ya uzanan çevre bölgeleri kapsıyordu. III. Adad-nirari'nin Asur metinlerine göre, kontrolünü sağlayabildiği bölgeler şunlardı:

> *"Doğudan (doğu güneşi) Siluna Dağı'ndan fetheden, Saban(?) topraklarını, Ellipi, Harhar, Araziash, Mesu, Madai, Gizil-bunda'yı tamamen, Munna, Parsua, Allabria, Abdadana, Na'iri'yi en uzak sınırına kadar, uzaklarda yer alan Andiu'yu ve dağ yamaçlarını(?) en uzak sınırına kadar, doğu güneşinin büyük denizine kadar ele geçiren…" (Luckenbill, 1926, s. 262).*

Öncekilerden anlaşılmaktadır ki, III. Adad-nirari bu bölgelere seferler düzenlemiş, ancak buna rağmen, bu askerî operasyonları Batı yönünden önceki benzerleriyle kıyaslayan net bir metin bulunmamaktadır. Bununla birlikte, isim kayıtları bu seferlere dair kronolojik bilgiler sağlamaktadır. İsim kayıtlarına göre, Medlere karşı sekiz sefer düzenlenmiştir (MÖ 809, 800, 799, 793, 792, 789, 788, 787). Hubuşkia'ya karşı dört sefer (MÖ 801, 791, 785, 784). Mani'ye karşı iki sefer (MÖ 807, 806) ve Luşia'ya (MÖ 798), Namri'ye (MÖ 797) ve Kisku'ya (MÖ 786) karşı birer sefer gerçekleştirilmiştir (Grayson, vd, 1982, s. 272). Muhtemelen bu seferlere dair kaynakların azlığı, bunların büyük bir önem taşımadığını ve bölge üzerinde kayda değer bir etki veya sonuç doğurmadığını göstermektedir (Cameron, 1936, s. 142).

Ancak buna rağmen, bir metin, III. Adad-nirari'nin Nairi ülkelerinin tüm krallarından vergi aldığını göstermektedir. "*Nairi topraklarının tüm krallarından vergiler aldı."* (Cogan, vd, 1988, s. 335; Page, 1968, s. 145).

Güney cephesi, yani Babil'e gelince, III. Adad-nirari'nin Babil ile ilişkileri belli ölçüde iyiydi. III. Adad-nirari, Babil tanrısı Nabu'ya yapılan tapınmayı Asur'da güçlendirdi (Brinkman, 1968, s.217). Ayrıca Babil esirlerini geri getirdiği de kaydedilmektedir; bu, belki annesinin bazı kaynaklara göre Babil kökenli olmasının etkisindendir. Hatta bir kızına Babil tanrıçası Zarpanitum'un adını verdi (Radner, 1998, s. 32). Buna rağmen, ilişkilerin görece iyi olmasına rağmen, III. Adad-nirari güney bölgesine, özellikle Babil'e birkaç sefer düzenledi. İsimler kaydına göre, 795-794 yıllarında "Der" şehrine iki askerî sefer yaptı. III. Adad-nirari, yirmi yıl önce çalınmış olan Der'in tanrısının heykelini geri getirdi. Ayrıca, 790-783 yıllarında Dicle Nehri'nin batısında bulunan Etu kabilesine karşı iki sefer düzenledi (Brinkman, 1968, s.217).

III. Adad-nirari'nin seferleri yaklaşık 28 yıl sürdü ve seferlerin isimleri İsimler Kaydında korunmuştur (Baker, 2023, s. 284). İsimler Kayıtları, olayları her yılın kronolojisine göre, kral veya komutanın adıyla ilişkilendirerek belgelemektedir. Kayıtta genellikle isim, unvan ve olay belirtilir. Olaylar çoğunlukla belirli bir şehir veya bölgeye yapılan seferleri, isyanları veya başka olayları, örneğin güneş tutulması ya da bir tanrının taşınması gibi durumları ifade eder (Ghantous, 2014, s. 89).

Eski Irak'ta antlaşmalar ve müzakereler oldukça yaygındı ve çeşitli şekil ve yöntemlere sahipti; siyasi, askeri veya ekonomik nitelikte olabiliyordu. Genellikle siyasi bir ittifakın evlilik yoluyla pekiştirilmesinin başarılı olduğu görülürdü. Antlaşmalar genel olarak iki türdeydi: Birincisi, güç ve konum bakımından eşit ve denk iki taraf arasında yapılan antlaşmalar, fakat bunlar oldukça nadirdi. İkincisi, güçlü bir taraf ile zayıf bir taraf arasında yapılan antlaşmalar olup, bu tür antlaşmalar kralları ve yöneticileri daha güçlü olanın otoritesini ve siyasi egemenliğini tanımaya, haraç vermeye ve üzerlerine düşen yükümlülükleri yerine getirmeye zorlardı. Buna ek olarak, savaşlar sırasında askeri destek sağlamak ve birçok başka sorumluluğu yerine getirmek zorunda bırakırdı (Suleiman, 1993, s. 76).

III. Adad-Ninari'nin saltanatı bu tür antlaşmalardan yoksun değildi. Bir çiftçi su kuyusu kazarken, tesadüfen bir taşa kazınmış bir antlaşma metni bulundu. Metin, Antakya'ya yakın, Asi Nehri yakınlarındaki bir bölgede, yaklaşık altı metre derinlikte keşfedildi (Donbaz, 1990, s. 5). Taş üzerindeki kabartmada, iki figürün tabloda yukarı kısımda belirgin bir şekilde tasvir edildiği görülmektedir; aralarında dikey bir gövde yer almaktadır. Taşın üst kısmında bazı hasarlar olduğu da göze çarpmaktadır. III. Adad-nirari ve (Turtanu) Şamşi-İlu ikisi birlikte sınırları belirlediklerini ifade etmişlerdir (Resim 8, Grayson, 1996, s. 203).

Resim 8. III. Adad-nirari ve Şamşi-İlu'yu gösteren yazıt (Donbaz, 1990, s. 11).

Metnin başında kralın adı ve unvanlarının yanı sıra babasının ve büyükbabasının adları da yer alıyor. Ardından, Kral III. Adad-nirari ve Şamşi-ilu'nun huzurunda Hama ve Arpad krallıkları arasındaki sınır çizgisinin kayıt altına alınma süreci belgeleniyor. Metinde, antlaşma kapsamındaki şehirlerin sınırları açıklanırken, son bölümde

antlaşmanın şartlarını ihlal edenlerin başına gelecek lanetlere yer veriliyor (Donbaz, 1990, s. 7).

> *"4–5- Asur kralı Adad-nērārī ile başkomutan Šamši-ilu'nun, Hamat ülkesinden Zakur ile Adramu'nun oğlu Ataršumki arasında belirledikleri sınır: 6-8- Nahlasi şehri, tüm tarlaları, bahçeleri ve yerleşimleriyle birlikte Ataršumki'ye aittir. Orontes Nehri'ni aralarında paylaştırdılar. Bu sınırdır. 9–11- Asur kralı Adad-nērārī ve başkomutan Šamšī-ilu, bunu Adramu'nun oğlu Ataršumki'ye, oğullarına ve torunlarına açıkça ve kalıcı olarak verdiler. Onun şehri ve toprakları [...] ülkesinin sınırına kadar sağlamlaştırıldı. 12–13- Asur'un büyük tanrıları olan Aššur, Adad ve Ber'in; Asur İllil'inin, Asur [Mullissu]'sunun ve Harran'da ikamet eden Sin'in adıyla: 14–16- Kim sonradan bu stelanın hükümlerine kötü söz söyler, Ataršumki'nin, oğullarının ve torunlarının elinden bu sınırı zorla alır; yazılı adı yok eder ve yerine başka bir ad yazarsa, 17–19- bu stelada adları yazılı olan Asur'un büyük tanrıları Aššur, Adad, Ber ve Harran'da yaşayan Sin onun dualarını işitmesin." (Donbaz, 1990, s. 7).*

Başka bir antlaşmada, Kummuh ve Gurgum' arasındaki sınırların belirlenmesinden bahsedilmektedir. Maraş yakınlarındaki Kızkapanlı Köyü'nde, Pazarcık barajının inşası sırasında, taş bir sınır üzerine kazınmış özel bir metin bulunmuştur (Dušek, & Mynářová 2019, s. 175). Metinde her zamanki gibi kralın adı geçiyor, ancak bu sefer annesi Şammur-Mat, müttefiki Uşpilulumi'yi desteklemek için nehri geçişi ve koalisyona karşı Arpad'da verdiği savaş da belirtiliyor. Ardından metinde sınırlar şu şekilde ele alınıyor:

> *"I-7a- Asur kralı Šamšī-Adad'ın (V) oğlu Asur kralı Adad-nārārī'nin ve Asur kralı Šamšī-Adad'ın saray kadını Semiramis'in sınır taşı, güçlü kral Adad-nārārî'nin annesi, Asur kralı, dört bölgenin kralı Šalmanesser'in (III) gelini. 7b-10) Kummuhluların kralı Uspilulume, Asur kralı Adad-nārārī'yi ve saray kadını Semiramis'i Fırat'ı geçmeye zorladığında; II-15a- Arpad şehrinden Adramu oğlu Atarsumki ile birlikte Pakarahubunu şehrinde onunla birlikte olan sekiz kralla birlikte onlarla meydan savaşı yaptım. Onlardan ordugâhlarını aldım. Canlarını kurtarmak için dağıldılar. 15b-18- Bu (aynı) yılda, Kummuhluların kralı Ušpi1u1ume ile Gurgumluların kralı Palalam oğlu Kalparuda arasına bu sınır taşını diktiler. 19-20- Kim onu Uspilulume'nin, oğulları ve torunlarının elinden almaya cesaret ederse: 21-22- tanrılar Aššur, Marduk, Adad, Sîn (ve) Şamaş onun davasında (onun yanında) durmasın. 23- Tanrım Aššur'un ve Harran'da oturan Sîn'in tabusu" (Grayson,1996, ss. 204-205).*

1.3. III. ADAD NİRARİ DÖNEMİ DEVLET YÖNETİMİ

Kral, rahiplerin öğretilerine uygun olarak, tanrıların onayıyla hüküm sürdüğüne meşruiyet kazandırmak amacıyla, devletin tüm bürokratik yönetim sistemine başkanlık eder (Manolov, 2023: 27). Asur yönetim sistemi, Asur krallarının resmi beyanları ve

hitaplarından açıkça görülmektedir. Görünüşe göre, doğrudan Asur kralı tarafından yönetilen ve Asur Ülkesi olarak adlandırılan topraklar ve bölgeler vardır. Ayrıca Asur'a bağlı, Asur hâkimiyetini tanıyan fakat kendi özerk yönetimini koruyan bölgeler de bulunmaktadır (Postgate, 1992, s. 251). Asur topraklarına yıllık vergiler konulmuştu ve bu vergiler genellikle gümüş ve benzeri metaller, at gibi hayvanlar veya diğer yerel mallar gibi değerli hediyeler şeklindeydi (Postgate, 1992, s. 254).

Bu vergiler, resmî antlaşmalar gereğince uygulanır ve Asur'un nüfuzunu ve otoritesini siyasî olarak tanıma anlamına gelir. Vergilerin teslim edilmesiyle birlikte bu bölgeler Asur'a bağlı sayılır, ancak onun bir parçası değildir; kendi yerel yöneticileri ve özerk yönetimleri vardır. Asur idaresi, bu bağlı devletlerin iç işlerine müdahale etmez. Bu antlaşmaların meşruiyeti, yeminler ve dinî yaptırımlar yoluyla güçlendirilir; Asur ve yerel tanrılar buna tanıklık eder. Bu antlaşmaların ihlali, Asur'a karşı işlenmiş bir günah sayılır ve kral buna karşı cezai önlemler alır. (Postgate, 1992, s. 255). Asur devletinin idari düzenlemesi, Asur kralı tarafından atanan bölge valileri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bu yerel yöneticiler krala itaat ederlerdi ve kralın tüm bölge merkezlerinde bulundurduğu saraylarda ikamet ederlerdi. Bu idarî bölünmeler, Asur'un geniş topraklara sahip olması nedeniyle ortaya çıkmış; bu da devletin yeni altyapılar kurmak için yaptığı harcamaları artırmıştır. Sonrasında ise bazı yerel valiler, Asur devletine karşı ayaklanmıştır (Radner, 2014, s. 103).

Bu şekilde devlet, esas olarak kral tarafından yönetilir ve bölge valileri ve kaymakamları tarafından desteklenir. Bazı yetkililer merkezi hükümetin şubelerini de yönetirken, diğerleri kral adına şehirleri ve bölgeleri yönetir. Başlıca şehirler, kralın hizmetine atanan vekiller tarafından yönetilir ve yerel halkın toprak, ürün ve hayvancılık üzerinden vergi ödemesi gerekirdi. İster tarımsal ürünler ister altın ve gümüş olsun, bu mallar toplanır ve vergileri hazineye teslim etmekten sorumlu yetkililerin gözetimi altında kraliyet hazinesine yatırılırdı (Manolov, 2023, s. 27).

Kral, güven ve desteklerini kazanmak için genellikle önde gelen savaş ağalarına, saray mensuplarına, soylulara ve yetkililere bağışladığı geniş topraklara sahipti. Kralın, ister din adamları ister aristokrat olsun, devletin önde gelen isimlerine toprak ve çiftlik bağışladığını ayrıntılarıyla anlatan çok sayıda belge bulunmuştur. Sonuç olarak, tapınaklar geniş toprak parçalarına sahip oldu. Bu mülkler özel ayrıcalıklara sahipti. Kral

tarafından özel imtiyazlarla bağışlanan topraklar vergiden muaftı (Manolov, 2023, ss. 30-31). Asur devletinin idari sistemi bu şekilde gelişti ve merkezi otorite daha sonra yerel hanedanların yerine, kral tarafından liyakat ve yeterlilik ilkesine göre seçilen ve kraliyet hanedanıyla hiçbir bağlantısı olmayan üst düzey yetkilileri getirebildi. Kral, onları seçerken titiz davrandı ve kendisine tam bir sadakat göstermelerini sağladı. Bunların çoğu, aile bağları koparılıp kraliyet ailesi tarafından değiştirilen hadımlardı. Böylece, iktidarları geçici hâle geldi ve ölümleriyle sona erdi; iktidara talip yeni yerel hanedanların ortaya çıkmasına yol açmadı ve böylece gelecekte kraliyet ailesi için olası bir rekabetin önüne geçildi (Radner, 2014, s. 105).

1.3.1. İdari Yönetim

MÖ 9. yüzyılın başlarından itibaren idari görevler için hadımların seçilmesine yönelik tercih artmış ve Asur devlet yapısı içinde daha önceki dönemlerde kalıtsal olarak yönetim mevkilerini işgal eden soylu aileler yerine, çeşitli yönetici ve zanaatkâr sınıfları içinde saygın bir sınıf oluşturmaya başlamışlardır (Radner & Robson, 2011, 395). Bu yerel yöneticilerin bazıları zengin ve güçlü olsa da, hepsi kralın hizmetkârı oldular. Hadımların kullanımı yeni bir olgu değildi. Aksine, daha önce kraliyet hareminde mevcuttu ve onlara, çok katı kurallar ve düzenlemeler uyarınca kraliyet haremini korumak gibi çeşitli görevler verilmişti. Örneğin, bir kararname, bir saray gözetmeni veya başka bir yetkilinin, hadım olmayan birinin sarayın içine girmesine izin vermesi durumunda, söz konusu yetkilinin ayağının kesilmesini şart koşar; bu, kralın cariyelerinin bulunduğu alana izinsiz girmenin cezasıdır (Frahm, 2023, ss. 64-65).

Asur Devleti'nde krala en yakın olan üst düzey yetkililer ise, unvanları ordunun başkomutanı (Turtanu), baş danışman (Ummanu) ve baş saray görevlisi (Rab Sa Muhhi Ekalli) olan üç görevliydi. Ordu komutanı kralın emirlerini yerine getirir ve bazen bizzat veya kralın yanında askerî seferlere liderlik eder. Baş danışman ise krala idari ve diğer konularda tavsiyelerde bulunur ve kralın bazı kararları üzerinde etkisi vardır. Baş saray görevlisi veya baş saray görevlisi, krala doğrudan erişimi olan tek kişidir ve saraydaki tüm çalışanları ve kralın iç yönetimini denetler (Grayson, 1995, s. 963).

III. Adad-nirari'nin askerî faaliyetlere ve dış genişlemeye açık bir şekilde odaklanmasına rağmen, devletin iç işlerinde de etkin bir rolünü sürdürmüştür. Merkezî

idareyi güçlendirmiş ve bölgelerin bölgesel yapısını düzenlemiştir (Weidner, 1966, s.35). Asur devletinin topraklarının genişliği nedeniyle, Kral Adad-nirari III. bu bölgeleri yeniden bölümlere ayırarak daha hassas bir şekilde düzenlemiştir. Amacı, yönetimi kolaylaştırmak ve bu bölgelerin Asur'daki merkezî otoriteyle doğrudan bağını sağlamaktı. Bu çerçevede, devlete bağlı en az on bir yeni bölge kurulmasına katkıda bulunmuştur (Said, 1985, s. 31). Her bölgenin yönetiminden, kralın temsilcisi olan ve bölge beyi (bēl-piḫati) olarak adlandırılan bir yetkili sorumludur. Bu kişi, o bölgedeki kralın kişisel temsilcisi sayılır. Görevleri askerî, idarî, dinî ve malî işlerin denetlenmesini kapsar. Bu görevli, kendisine tahsis edilen bir sarayda ikamet eder ve yetkisi altında kâtipler, muhasebeciler, haberciler, asker toplama subayları ve askerî yardımcılar gibi bir dizi memur bulunur (Saggs, 1962, s. 247). Bu bölgeler, qannu adı verilen daha küçük birimlere bölünmüştü ve bu birimler, kentlerin başı (rab ālāni) unvanını taşıyan bir subayın denetimi altındaydı. Bu subay belirli idarî ve askerî yetkilere sahipti; görevleri arasında vergilerin toplanması ve merkezî yönetime gönderilmesi, ayrıca sivil ve askerî personelin yaşam ihtiyaçlarının karşılanması bulunuyordu. Bunun yanı sıra, Asur topraklarına giden kraliyet yolunun güvenliğinden sorumlu garnizonların ihtiyaçlarını temin etmekle ve yerel kuvvetlerin bir kısmını, gerektiğinde kraliyet ordusuna katılmak üzere, sürekli hazır hâlde tutmakla da yükümlüydü (Saggs, 1962, s. 248).

Asur bölgelerinin ve bölgelerinin yönetim biçimleri, konumlarına, stratejik veya ekonomik önemlerine ve nüfus yapısına göre farklılık göstermekteydi. Ayrıca yönetim şekli, bölgenin Asur'daki merkezî otoriteyle olan ilişkisine de bağlıydı. Haraç ödemeyi kabul eden ve Asur egemenliğini tanıyan bölgeler, devlet tarafından doğrudan askerî koruma altına alınırdı. Buna karşılık, bazı bölgeler haraç ödemekten kaçındığında, merkezi otoriteye karşı isyan ettiğinde veya düşman güçlerle ittifak kurduğunda, devlet onları boyun eğdirmek için askerî sefer düzenler; yöneticilerini görevden alır ve yerine Asur'a sadık bir yönetici atayarak bağlılıklarını sürdürmelerini sağlardı (Said, 1985, s. 31). III. Adad-nirari döneminde, esasen devletin en yüksek otoritesi olan krala bağlı, geniş yetkilere sahip görevliler de ortaya çıkmıştır (Grayson, vd, 1982, ss. 273-274). Bu görevlilerin hizmeti, III. Adad-nirari döneminde, MÖ 8. yüzyılın başlarında başlamış ve aynı yüzyılın ikinci yarısında hüküm süren III. Tiglat-Pileser dönemine kadar devam etmiştir. Birçok Asur kralının emri altında çalışmışlardır; ancak bazı durumlarda etkileri,

krallarınkiyle benzer bir nitelik kazanmıştır. Nitekim üslup ve biçim bakımından kraliyet yazıtlarına çok benzeyen yazılar ve kabartmalar bırakmışlardır (Grayson, 1996, s. 200).

Bu kişiler arasında en dikkat çekici olanlardan biri, III. Adad-nirari'nin kraliyet yazıtlarında adı geçen bölgelerden birinde vali olarak görev yapan Nergal-ēriš'tir (Millard & Whiting, 1994, s. 57). Nergal-ēriš, MÖ 803 ile 775 yılları arasında Raṣappa bölgesinin yönetimini üstlenmiştir. Onun idari konumunun, Asur bölge sisteminde özel bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Saba ve Tell Rimah'tan elde edilen metinler, onun III. Adad-nirari ile olan yakın ilişkisini ortaya koymaktadır. Saba tabletlerinden birinde, kralın en önde gelen yardımcılarından ve yakın çevresinden biri olarak anılmıştır. Bu ifadeler, bölge valilerinin yalnızca idari memurlar olmadığını, aynı zamanda kralın otoritesini pekiştiren ve etkisini sınır bölgelerinde güçlendiren etkin unsurlar olduklarını göstermektedir (Ponchia & Lanfranchi, 2024, s. 144). Tell Rimah metinleri, Adad-nirari'nin Raṣappa valisi Nergal-ēriš'e geniş yetkiler ile idari ve imar görevleri verdiğini göstermektedir. Ona 331 şehir ve köyün yeniden inşası sorumluluğu verilmiştir; bu durum, onun bölgesel nüfuzunun genişliğini ve yerleşimlerin düzenlenmesi ile imarındaki merkezi rolünü yansıtmaktadır. Ayrıca adının 'sarayın sahibi' unvanıyla birlikte anılması, kral nezdindeki ayrıcalıklı konumunu ve saray ile olan yakın ilişkisini vurgulamakta, aynı zamanda bu bölgelerde Asur otoritesinin temsilcisi olduğunu göstermektedir (Grayson, 1996, s. 210-211). Nergal-ēriš, kentsel planlama ve şehirlerin yeniden inşası alanında geniş yetkilerle donatılmıştı. Ona, kendi bölgeinde bir şehirleşme programı hazırlama görevi verilmişti; bu da kentleri için uygun kentsel modeli belirlemede ona belirli bir bağımsızlık alanı sağlamıştı. Ayrıca Nergal-ēriš, kendi bölgelerinin coğrafi özelliklerine uygun olarak kentsel planlarını uyarlamayı başarmış, hatta muhtemelen yerel kültürel eğilimlerden de esinlenmişti. Bu durum, görevlerinin yalnızca kralın idari emirlerini uygulamakla sınırlı olmadığını, aynı zamanda bağımsız siyasi kararlar almayı da içerdiğini gösterir; böylece Raṣappa'nın kentsel ve bölgesel yapısının şekillenmesinde başlıca aktörlerden biri hâline gelmiştir (Lanfranchi vd. 2019, s. 374).

Öne çıkan kişilerden biri de 'Turtānu' unvanını taşıyan Şamşi-ilu'dur. Onun etkinliği kırk yılı aşkın bir süre devam etmiştir. Şamşi-ilu'nun adı, MÖ 800-752 yılları arasına tarihlenen birçok yerde geçmektedir. Bazı yazıtlarda kralın adı anılmadan bağımsız biçimde, bazılarında ise kral ile birlikte zikredilmiştir. Şamşi-ilu geniş bölgeler üzerinde hâkimiyet kurmuş ve III. Adad-nirari ile birlikte birçok askerî sefer

gerçekleştirmiştir (Grayson, 1993, ss. 21-27). Šamši-ilu"nun faaliyetleri, III. Adad-nirari, IV. Salmanassar, III. Aššur-dan ve V. Aššur-nirari olmak üzere dört farklı kralın döneminde devam etmiştir (Fuchs, 2008, s 83). Šamši-ilu, Til-Barsip'te ikamet etmiş, yönetimi geniş bölgeleri kapsayacak şekilde yayılmış ve Kuzey Suriye'de fiilî hükümdar konumuna gelmiştir (Sader, 2019, s. 515; Holloway, 2001, s. 131). Ayrıca Šamšī-ilu, Asur Devleti'nde "Turtānu" (başkomutan) görevini üstlenmiştir. Adı, MÖ 780, 770 ve 752 yıllarına ait isim listelerinde komutan olarak geçmektedir (Millard, 1994, s. 57-58). Šamšī-ilu'nun adı, III. Adad-nirari ile birlikte, MÖ 796 yılında Hama ile Arpad toprakları arasındaki sınırın belirlenmesi amacıyla dikilen bir sınır stelinde ordu komutanı olarak geçmektedir (Baker, 2023, s. 284). Bu taş stel, Antakya bölgesinde, Asi Nehri yakınlarında bulunmuştur. Yazıtta, III. Adad-nirari ile Šamšī-ilu'nun sınır hattının çizimini birlikte gerçekleştirdikleri belirtilmektedir (Grayson, 1996, ss. 203-204).

Asur Devleti'ndeki bazı üst düzey yetkililer, birçok ayrıcalıklı imtiyaza sahipti. Bu imtiyazlar arasında topraklar ve benzeri çeşitli bağışlar yer almakta, ayrıca bu kişiler vergilerden de muaf tutulmaktaydı (Groß, 2020, s. 75). Bu ayrıcalıklardan, Asur Devleti'nin güçlü ileri gelenlerinden biri olan Bel-tarṣi-iluma da yararlanmıştır. Onun adı, III. Adad-nirari ve annesi Šammu-ramat'ın hayatı için Tanrı Nabû'ya adadığı adak yazıtlarından bilinmektedir (Grayson, 1996, s. 227). Bel-tarṣi-iluma, geniş bölgeleri kapsayan Kalhu bölgeinin valisidir. Bu bilgi, Kalhu kentinin vali sarayında bulunan bir silindir mühür üzerindeki yazıtta geçmektedir. Yazıtta şu ifadeye yer verilmiştir:

> *"1-7) Adad-nārārī, evrenin kralının hadımı ve Kalhu kenti ile Hamed, Temenu ve Ialuna bölgelerinin valisi olan Bē1-tarsi-iIumma'nın mührü. Ey Nabû, sana güvendim, beni utandırma!" (Grayson, 1996, ss. 227-228).*

Bel-tarṣi-iluma, Kral III. Adad-nirari tarafından kendisine hediye olarak verilen birçok toprak üzerinde yetki sahibi olmuş ve bu topraklar vergiden muaf tutulmuştur. Bu durum, aşağıdaki metinde de geçmektedir:

> *"İki hektar arazinin iktası [...] Kalhu valisi Bel-tarṣi-iluma'nın yönetimi altında, Asur kralı III. Adad-nirari ... Vergilerden muaf tuttu." (Kataja & Whiting, 1995, s. 10).*

Son olarak, devlet yönetiminde önemli bir rol oynamış en önemli kişilerden biri olan III. Adad-nirari'nin annesi Šammu-ramat'tan söz edelim. Daha önce bahsettiğimiz bu kişi, Asur'da ilk kez adı bir anı stelinde ölümsüzleştirilen bir Asur kadınıdır; bu stel,

kralları ve krallıkta öne çıkan şahsiyetleri onurlandırmak amacıyla dikilmiştir (Frahm, 2017, s. 174; Radner, 1998, s. 31).

Sonuç olarak, bu arkeolojik metinlerden ortaya çıkan şey, bölgesel yöneticilerin kralın otoritesinden bir ölçüde bağımsız bir güç gösterdikleridir. Öyle ki, Šamšī-ilu, bazı savaşlarda kendi övünç ifadelerinde, savaşları kralın değil, Tanrı Aššur'un emriyle yürüttüğünü belirtmiştir. Tanrı Aššur ve diğer tanrılar adına savaş ilan etmek, aslında bir kral ilanı niteliğindedir. Daha önce sözünü ettiğimiz metinler, bazı yöneticilerin kralın yönetiminin dışında bağımsız hareket ettiklerini ve bunun da zamanla kralın otoritesinin zayıflamasına yol açabileceğini göstermektedir (Derstine, 2024, s. 15).

1.3.2. Ordunun Yönetimi

Asur Devleti'nin elde ettiği kültürel ve medenî yükseliş ile Doğu'nun eski çağlarındaki ününü sağlayan devasa askeri gücü, tesadüfen veya geçici bir olay sonucu oluşmamıştır. Tam tersine, bu durum, farklı alanlarda özellikle askeri alanda kademeli bir gelişmenin sonucudur. Asurlular, savaş sanatında, orduların örgütlenmesinde, eğitilmesinde ve donatılmasında usta olmuş; böylece Yeni Asur Çağı'nda, Aşağı Doğu'da en güçlü ve etkili askeri güç hâline gelmişlerdir (İsmail, 1991, s. 281). Asur tarihinin başlarında, sürekli bir düzenli ordu yoktu; iş, yalnızca kralı ve ailesini koruyan sınırlı birliklerle sınırlıydı. Bu birlikler daha sonra "Kraliyet Muhafızları" olarak bilinmeye başlandı ve düzenli ordunun çekirdeğini oluşturdu. Zamanla ve devletin sınırları genişledikçe, şehirleri ve sınır noktalarını dış saldırılardan korumak için sürekli birliklere olan ihtiyaç arttı; bu nedenle ek birlikler görevlendirildi ve doğrudan kralla bağlantılı subayların komutası altına alındı (Süleyman, 1993, s. 97). Ayrıca, Asur bölgeleri, kralın bizzat yönettiği askerî seferlere katılmak üzere belirli sayıda savaşçı sağlamakla yükümlüydü. Bu yolla, ordunun sayısı kademeli olarak arttı. Asur silahlı kuvvetleri, düşmanlarına karşı yüksek bir yeterlilik sergiledi; en güçlü askeri tahkimatları aşmayı ve düşman kuvvetlerinin oluşturduğu tehditleri ortadan kaldırmayı başardılar (İsmail, 1991, s. 282). Bu girişimlerin Asur Devleti'nden beklenen sonucu verememesiyle birlikte, Asur, Aşağı Doğu'da önde gelen güçlerden biri olarak konumunu pekiştirmeyi başardı ve Yeni Asur Çağı boyunca, askeri ve diplomatik alanlarda liderlik ve öncelik rolünü üstlenen bir güç hâline geldi (Süleyman, 1993, s. 97).

Asur ordusunun yönetiminde, kral silahlı kuvvetlerin en yüksek komutanı konumunu taşır ve ordunun başında sahada komuta eder, savaş alanlarında askerlerin saflarının önünde yer alır. Bazı durumlarda, seferleri yönetmek üzere oğullarından biri veya üst düzey komutanlarından biri onun yerine görevlendirilir. Ayrıca kral, ordunun düzenlenmesini ve savaşlara hazırlıklı olmasını doğrudan denetler ve askeri planları bizzat hazırlar (İsmail, 1991, s. 290). Asur ordusunun komuta hiyerarşisinde kraldan sonra gelen Tartannu makamı, genellikle (general) veya (başkomutan) olarak çevrilir. Bu makam, Asur askeri teşkilatının en önemli komuta merkezlerinden biri sayılır; etkili ve güçlü bir kişi tarafından doldurulur ve ordunun işleyişini yönetmek ile sahada kralın emirlerini uygulamaktan sorumludur (Kavak, 2017, s. 35). Tartannu, kraldan sonra Asur askerî hiyerarşisinde önde gelen bir konuma sahipti ve savaş seferlerini yönlendirmek ile orduları sahada komuta etmekten sorumluydu; özellikle kralın doğrudan savaşlara katılamadığı dönemlerde bu görev kritik öneme sahipti. Bu durum, yaşlandığında kral II. Salmanassar döneminde belirgin şekilde ortaya çıkmış ve Daian-Aššur komutan, kralın yerine askerî liderlik görevini üstlenmiştir (Sayce, 2008, s. 140). Yeni Asur Çağı boyunca, bu makamın önemi artmıştır; zira bazen Turtanu, ordunun bir kısmını yönetirken, kral ordunun diğer kısmının komutasını farklı bir bölgede üstlenir veya başkentte bulunan kral adına vekâlet görevini yürütürdü (Sayce, 2008, s. 141).

Turtanu makamının altında, kelime anlamıyla (Büyük Süzücü) anlamına gelen (rab šāqê) görevi yer almaktaydı (Olmstead, 1923, s. 605). Rab šāqê unvanı, Asur yönetiminde önemli bir konuma sahipti; görevleri yalnızca sivil işleri kapsamaz, zaman zaman askerî seferlere eşlik eder ve bu seferleri yönetirdi. Ayrıca kralın talimatlarına göre özel askerî görevler de üstlenirdi (İsmail, 1991, s. 291). Kaynaklar, bu göreve getirilen kişilerden birinin, III. Tiglat-Pileser döneminde bir Asur vilayetinin yönetimini de üstlendiğini göstermektedir; bu durum, söz konusu makamın yetkilerinin genişliğini ve Asur devletinin idarî ve askerî yapısındaki önemini yansıtmaktadır (Wilson, 1972, s. 14). Bu makam, saray içinde kral sarayında görev yapan hadım görevlilerin başı olarak temsil edilir (Wilson, 1972, s. 35). Bu makamın saray dışındaki görevleri ve sorumlulukları da vardır; örneğin başkomutanın meşgul olduğu durumlarda, askerî görevlerde ordunun başına geçirilerek gönderilebilir. Örnek olarak, V. Šamši Adad'ın seferlerinden birinde, Mutarris-Assur, rab šāqê'yi askerî bir görev için göndermiştir (Luckenbill, 1927, s. 255).

Rab šāqê makamından sonra nāgir ekalli gelir; kelime anlamıyla (saray görevlisi)' veya (saray habercisi) olarak çevrilen bu görev, Yeni Asur İmparatorluğu'nda önde gelen idarî ve askerî makamlarından biridir (Grayson, 1995, s. 963; Olmstead, 1923, s. 605). Eponim listeleri, bu makamın yüksek konumunu göstermektedir; nāgir ekalli, genellikle saray içindeki hiyerarşik dizilimde dördüncü sırayı işgal ederdi (Grayson, 1993, s. 21). Nāgir ekalli'nin temel görevi, saray habercisi olarak kralın ilanlarını duyurmaktı. Bu ilanlar, askerî seferlere çağrı yapmak veya şehir halkını savaş için seferber etmek gibi hayati görevleri içerirdi; bu durum, söz konusu makamın merkezî otorite ile halk arasındaki iletişimdeki önemini vurgulamaktadır (Fawzi, 1985, s. 56). Buna rağmen, Yeni Asur İmparatorluğu döneminde bu makamın yetkileri genişleyerek ek bir askerî rolü de kapsadı; zira bu görev, vatanın savunulmasından sorumlulukla bağlantılıydı (Saggs, 1974, s. 207). Nāgir ekalli'nin görevlerinin en belirgin yönü askerî alandı, özellikle kuzey sınır bölgelerinde. Askerî istihbarat sistemine bütünleşmiş ve komutası altında özel askerî birimler bulunmaktaydı; bunların en önemlisi süvari birimleriydi. Ayrıca atlar ve bunlarla ilişkili birimlerin denetimi de nāgir ekalli'nin sorumlulukları arasındaydı (Dezsö, 2012, s. 216).

Bu subaylardan sonra, Abarakku adı verilen daha düşük bir rütbe gelir; bu görev, genel olarak mali yönetimin denetiminden sorumludur (Fawzi, 1985, s. 56). Bu da demektir ki, Abarakku, sivil ve askerî mali hesapların genel yöneticisi olarak görev yapar; ayrıca vergiler ve benzeri gelirlerin düzenlenmesinden sorumludur (Waterman, 1930, s. 77). Bu nedenle, bu makam, Asur İmparatorluğu'ndaki en önde gelen idarî görevlerden biri olarak kabul edilir. Bu unvan, 'Hazine Müdürü' olarak çevrilir; görevdeki belirgin mali ve idarî rolü bunu destekler ve bu makamın tüm devlet dairelerinin arkasında durduğu düşünülür (Wilson, 1972, s. 105). Makamın yüksek konumu, onun ülkedeki dört büyük sorumlu arasında sınıflandırılmasından anlaşılmaktadır; bu kişiler, Asur'un kuzey sınırları boyunca uzanan dört büyük bölgenin askerî yöneticisi olarak görev yapmaktaydılar (Wilson, 1972, s. 14). Abarakku, idari ve askerî yetki gerektiren görevlerde 'kraliyet elçisi' veya 'yetkili askerî komutan' rolü üstlenirdi. Bu görev, onun dört büyük sorumlu arasında yer almasıyla uyumlu olup, ayrıca büyük bir bölgein askerî yöneticisi olmasını da içerir (Waterman, 1930, s. 185). Bu dört subayın görevleri: Turtanu, rab šāqê, nāgir ekalli ve Abarakku; varlıkları, askerî kuvvetlerin genel karargâhını kapsar ve en üstlerinde kral bulunur (Fawzi, 1985, s. 56).

Asur askerî hiyerarşisinde dört büyük subaydan sonra, daha alt rütbeli subaylar gelir; bu subaylara, farklı askerî birimlerin savaş düzenlerini yönetme sorumluluğu verilirdi. Bu sınıfın başında Rab-mugi makamı bulunur; bu görev, sahada denetim ve askerî operasyonlar sırasında kuvvetlerin düzenlenmesinde önemli bir rol oynardı (Abdullah, 1977, s. 27). Ayrıca Rab-mugi askerî-diplomatik bir görev de üstlenirdi; çünkü o, kralın yabancı devletler ve bölgeler nezdindeki askerî işlerden sorumlu elçisi olarak kabul edilirdi. Bu görev kapsamında, söz konusu taraflarla askerî koordinasyon ve sahadaki ilişkilerle ilgili konuları takip ederdi. Bu rol, modern anlamda 'askerî ataşe' görevine denk sayılabilir (İsmail, 1991, s. 292). Ayrıca (Rab ša-rēši) unvanı da vardır. Bu unvanın en eski ortaya çıkışı, MÖ 883–859 yılları arasında hüküm süren II. Aššur-nasirpal dönemine kadar uzanır. Hatta bu unvan, III. Adad-nirari dönemine ait isim listelerinde de yer almıştır (Dezsö, 2012, s. 222).

Bu makamların, rütbelerin ve çeşitliliğin ortaya çıkışı, Asur Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle ilgilidir. Ayrıca, Asur ordusunun birlikleri ve sınıfları da, Asurluların yayıldıkları bölgelerin ve bölgelerin farklı yapısına göre çeşitlenmiştir. Çünkü farklı coğrafi çevreler ve değişken arazi koşulları, savaş yöntemlerinin ve kuvvet türlerinin çeşitlenmesini zorunlu kılmıştır (Süleyman, 1993, s. 99).

Çivi yazılı metinlerde belgelenen Asur krallarının askerî seferleri, Asur ordusunun yapısında belirgin bir çeşitlilik ve çok sayıda farklı birlik türü bulunduğunu göstermektedir. Bu ordu, sahadaki görevlerin niteliğine uygun şekilde uzmanlaşmış birlikleri içermekteydi. Bunlar arasında kuşatma arabaları, piyade kuvvetleri ve ayrıca nehir ve deniz harekâtlarında kullanılan askerî tekneler yer almaktaydı (Grayson, 1996, ss. 211-213). Tarihçiler, çivi yazılı metinler ve kabartmalardan yaptıkları çıkarımlara dayanarak Asur ordusunu üç ana türe ayırmışlardır: Savaşçı sınıflar, yardımcı sınıflar ve idarî hizmet sınıfları. Bu sınıfların her birinin altında çeşitli askerî birlikler yer almaktaydı (Süleyman, 1993, s. 98). Savaşçı sınıflara gelince, bunlar doğrudan savaşlara katılan ve düşmanla karşı karşıya gelen birlikleri kapsıyordu. Bu sınıflar arasında en eski ve en önemli askerî türlerden biri olan piyade birlikleri yer almaktaydı (Abdullah, 1977, s. 33). Kabartma yazıtlara dayanarak, Asur piyade kuvvetleri iki ana sınıfa ayrılmıştır: ağır piyade ve hafif piyade. Her iki sınıf da kısa kılıçlarla yakın dövüş için donatılmış okçular ve mızrak taşıyıcılarından oluşmaktaydı (Delaporte, 1925, s. 274). Savaşan birlikler arasında yer alan sınıflardan biri de savaş arabalarıydı. Savaş arabalarının geniş ölçekte

kullanımı, Yeni Asur döneminde en parlak dönemine ulaşmış olmalıdır (Süleyman, 1993, s. 99). Savaşan birlikler arasında yer alan bir diğer sınıf ise süvarilerdi. Süvariler, Asur ordusundaki en önemli askerî birliklerden birini oluşturuyordu. Bu birliğin kullanımına dair ilk kanıtlar MÖ I. binyıla aittir. Süvariliğin nispeten geç ortaya çıkmasının nedeni, o dönemde Mezopotamya'da at yetiştiriciliğinin sınırlı olması ve erken dönemlerde binicilik sanatına dair deneyimin azlığıyla açıklanmaktadır (Desző, 2012, s. 13). Asur ordusundaki süvari birliği, Yeni Asur döneminde savaş taktiklerinin temel unsurlarından birini oluşturuyordu. Süvarilerin başlıca görevi, yüksek hızla ani baskınlar düzenlemek, muharebe alanında farklı noktalarda düşmanla çatışmaya girmek, ayrıca düşman kalıntılarını temizlemek amacıyla bölgeleri kontrol altına almak ve kuşatma operasyonlarına katılmaktı (Gökçek, & Akyüz, 2013, s. 55). Asur ordusunda önemli bir diğer muharip sınıf da kuşatma makineleriydi. Kuşatma makineleri, Yeni Asur ordusundaki en öne çıkan askerî icatlardan biri sayılır; özellikle kuşatılmış şehirlerin ve kalelerin ele geçirilmesini kolaylaştırmak amacıyla tasarlanmışlardı (Akyüz, 2018, s. 165). Ayrıca büyük ve küçük olmak üzere nehir kuvvetleri de vardı; bunlar sınırlı sayıda çatışmalara katıldılar ve çoğunlukla askerlerin ve erzaklarına taşınmasında kullanıldılar (Grayson, 199 s. 211). Yardımcı sınıflara istihbarat, polis, posta ve mühendisler dâhildir. Savaşta sayıları az olmasına rağmen, bazı metinlerde görev ve sorumluluklarına dair basit tasvirlerle öne çıkarlar ve Asur devletine karşı olan görevleri vurgulanır (Abdullah, 1977, s. 59).

Son sınıf ise idari hizmetler sınıfıdır. Bu birimin rolü sadece maddi destekle sınırlı kalmamış, manevi, belgeleme ve dinî boyutları da kapsamıştır. Askeri birlikler arasında zaferi kutlamak ve moral yükseltmek için müzik takımları bulunmuş; seferlerde ise savaşların ayrıntılarını kaydetmek ve ganimet ile esir sayımlarını tutmak için yazıcılar ve heykeltıraşlar yer almıştır. Ayrıca, kritik kriz zamanlarında dinî ritüelleri ve törenleri yerine getiren rahipler de önemli bir rol üstlenmiştir (Süleyman, 1993, s. 102). İdari hizmetler sınıfı altında personel maaşları, erzak temini, ulaşım, sağlık hizmetleri ve hatta müzik birimleri yer alıyordu. Ayrıca, silahlı kuvvetlerin askerî olmayan işlerini düzenlemek ve gerekli lojistik desteği (yiyecek ve donanım gibi) sağlamakla sorumlu gelişmiş bir idari birim de bulunuyordu. Bu, erzakın subaylara ve askerlere dağıtımını belgeleyen çivi yazılı metinlerle de desteklenmiştir (Abdullah, 1977, s. 71).

1.3.3. Tapınaklar ve Yönetimi

Asur kraliyet yazıtları, kralın merkezi görevinin tapınakları inşa etmek ve yeniden inşa etmek olduğunu, krallığın askerî yönünün ise daha sonraki bir olgu olduğunu göstermektedir. Asur yönetiminin meşruiyeti, Tanrı Aššur'un gerçek kral olduğu ve Asur hükümdarının onun yeryüzündeki temsilcisi olduğu düşüncesine dayanıyordu. Kralın makamı kalıtsal olmasına rağmen, hâkim ideoloji krallığın ilahi olarak tayin edildiğinde ısrar ediyordu (Siddall, 2013, ss. 151-152).

Asur devletindeki dinî sistem, iktidarı ve yayılmacı politikaları meşrulaştırmanın temel bir aracı olarak şekillenmişti. Dinî inanç, askerî seferleri ilahî emirler olarak meşrulaştırmak amacıyla kullanılmış ve bu da onlara yasal bir nitelik kazandırmıştı. Ayrıca Asur, Sümer ve Babil inançlarından unsurları dinî sistemine dâhil etmeye çalışmış, ancak bunları Asur kimliğini askerî karaktere sahip olan yansıtacak şekilde yeniden biçimlendirmiştir. Bu süreçte tanrılara, dinin güç ve hâkimiyetle ilişkisini vurgulayan savaşçı nitelikler verilmiştir (Horunlu, 2017, s. 72). Asur dini, çok tanrılı bir özellik taşımaktaydı; onların ibadetleri, başında yüce Tanrı Aššur'un bulunduğu bir grup tanrıyı kapsıyordu (Harkness, 1883, s. 67). Asur kralları arasında başlıca tanrılar Aššur ve Ištar idi. Bunların yanı sıra, Sin, Šamaš, Adad, Bēl-Marduk, Nabû, Ninurta, Nergal ve Nusku gibi tanrılara da tapınılırdı (Delaporte, 1996, s. 310).

Tanrı Aššur, Asurluların ulusal tanrısı olarak kabul edilir. Adının çivi yazılı metinlerdeki en eski örnekleri MÖ yaklaşık 2500 yılına kadar uzanır. Zamanla Tanrı Aššur'un konumu güçlenmiş, tüm tanrıların üzerinde bir yere yükselmiş ve Büyük Dağ, Ülkelerin Efendisi ve Tanrıların Babası gibi mutlak otoritesini ve egemenliğini yansıtan birçok unvan kazanmıştır (Fawzi, 1985, s. 163). Tanrı Aššur'un temel özelliği, tamamen Asur anlayışlarıyla uyumlu olan savaşçı bir nitelik taşımaktaydı. Asurlular, onu bir savaş tanrısı olarak görürlerdi ve Asur krallarını askerî faaliyetleri yerine getirmeleri için yönlendirirdi. Bu ilahi ilişki, seferlerin doğrudan Tanrı tarafından yönlendirilmesiyle somutlaşır, örneğin, çivi yazılı bir metinde, III. Adad-nirari adlı kral, şöyle demektedir: *"...Aššur'un emriyle [savaş arabalarımı hazırladım..."* (Grayson, 1996, s. 201). Bu tanrıların çokluğu ve onların dinî inançların temel öğesi olarak kabul edilmesi, Asur şehirlerinin medenî yapısının şekillenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Tapınaklar, dinî, ekonomik ve siyasi merkezler olarak işlev görmüştür. Bu tapınaklar, şehrin merkezine

inşa edilir ve burada dinî törenler ve ritüeller yerine getirilirdi. Zamanla, halk bu tapınakların etrafında yerleşmiş, bu tapınaklar, kentsel faaliyetlerin çekirdeği hâline gelmiş, ekonomik artıkları toplama ve yönetim işlerinin düzenlendiği bir merkez olmuştur (Horunlu, 2017, s. 20). Tarihî kaynaklardan, tapınakların dinî bir kurum olarak Kuzey Irak'ta ortaya çıkışının MÖ 5 bin yılının ortalarına tarihlendiği anlaşılmaktadır (Fawzi, 1985, s. 184). Tanrı Aššur'un tapınağı, Asur Devleti'nde en önemli tapınaklardan biriydi. Bu tapınak, Asurluların ulusal tanrısına adanmıştı ve birkaç kez yeniden inşa edilip onarılmıştır. Asur yazıtlarına göre, kral İrişium Tapınağı'nın yeniden inşasını gerçekleştirmiştir (Luckenbill, 1926, s. 13). Asur krallarının tapınakları onarma geleneği vardı ve daha önce belirttiğimiz gibi, bu, Asur krallarının idari görevlerinden biriydi. Bu Asur yazıtları, kralların tapınaklara giderek artan bir ilgi gösterdiklerini ortaya koymaktadır (Grayson, 1996, s. 89). III. Adad-nirari döneminde de durum pek farklı değildi; o da diğer krallar gibi, Tanrı Aššur'un tapınağının cephesinin onarılması için çalışmalar yapmıştı. Bu çalışma, Asur yazıtlarında şu şekilde belirtilmiştir: *"Adad-nirari III, evrenin kralı, Asur'un kralı, Şamši-Adad V'in oğlu, evrenin kralı, Asur'un kralı, Salmanassar III'ün oğlu, [Aššur tapınağının cephesini] tamamladı."* (Grayson, 1996, s. 89). Diğer tapınaklardan biri, Kalhu'daki "Nabu" tapınağıdır. Sümer çivi yazısı kaynaklarında (É.ZI.DA) olarak anılan bu tapınağı II. Assur-nasirpal inşa etmiş ve aralarından III. Adad-nirari de dahil olmak üzere birçok kral onarımını gerçekleştirmiştir (George, 1993, s. 160).

Tapınakları yöneten görevlilerin, her biri kendi görevine göre farklı birer görevleri vardı. Rahipler, bu görevleri yerine getiren kişilerdir ve ayrıca tapınak yönetiminde hiyerarşik bir sıralamaları vardır (Fawzi, 1985, s. 190). Tarihçiler, rahipleri yerine getirdikleri görevlerine göre üç sınıfa ayırmışlardır. Bunlar, insanların ve araç-gereçlerin temizlik ritüellerini gerçekleştirenler, tanrıların isteklerini okuyanlar ve şarkı söyleme görevlerini yerine getirenlerdir (Delaporte, 1996, s. 317). Rahiplerin sorumluluğunda, dinî törenlerin düzenlenmesi ve denetlenmesi bulunmaktaydı. Bazen ise, rahipler şehrin yöneticisi rolünü üstlenirlerdi. Her şehirde, Tanrı da o şehrin koruyucusu kabul edilir ve rahiplere, görevlerine uygun dinî ritüellerin yerine getirilmesi için sorumluluklar verilirdi. Eğer rahip görevde yoksa yerine geçen bir kişi bu sorumlulukları üstlenirdi (Kirschbaum, 2008, s. 116). Rahipler, kehanet ve geleceği araştırma konusunda da önemli bir rol oynamışlardır. Onların Babil ritüelleri vardı ve olayları izleyip bunlara kendi gözlemlerini

eklerlerdi. Özellikle halkın ve özel etkinliklerin düzenlendiği zamanlarda, danışmanlık talepleri artardı (Delaporte, 1996, s. 318). Tapınakların önemi nedeniyle, Asur krallarının tapınakları yeniden inşa etme ve tasarlama görevini yerine getirmeleri, onların temel görevlerinden biri ve sorumluluklarındandı. Ayrıca, dinî törenlerin düzgün bir şekilde yerine getirilmesini ve tapınakların güvenliğini sağlamak da bu sorumluluklara dâhildi. Bu durum, kral ile Tanrı arasındaki sıkı ilişkiyi açıkça göstermektedir (Kirschbaum, 2008, s. 116).

Rahiplerin önemli bir konumda olmaları nedeniyle, onlara özel vergi muafiyetleri de verilmiştir. Bu durum, III. Adad-nirari adlı kralın yazıtlarında, rahip Abi-ul-idi için belirtilmiştir.

> *"... [Mısır vergileri toplanmayacaktır], [Saman vergileri toplanmayacaktır], [Gelecekte], ve herhangi bir zamanda, [Abi-ul-idi] kutsal rahibe, ya da kralın soyundan gelenler ile [krallığın adamları] arasında tartışma olmayacaktır...". (Kataja & Whiting, 1995, s. 13).*

Metinlerde, tapınağın iaşesine yönelik bazı emirlerin bulunduğu görülmektedir. III. Adad-nirari'ye ait bir metinde, Asur tapınakları için yağ, bal, tahıl, un, büyükbaş hayvanlar ve benzeri malzemelerin tedarik edilmesi ve hazırlanması emri geçmektedir (Weidner, 1966, s. 36). Ayrıca, III. Adad-nirari adlı kralın, Asur tanrısının tapınağına sunulan kurbanların düzenlenmesini sağladığını görmekteyiz. Çünkü eski dinlerde tanrılara kurban sunmak, önemli bir dinî ritüeldi. Bu sunakların amacı, tanrılarla insanlar arasındaki dinî bağları güçlendirmek olabilirdi (Kataja & Whiting, 1995, s. 78-79). Hatta metinlerde, malzemeleri teslim alan çalışanlar, miktarlar ve paylar hakkında bilgiler yer almaktadır; burada, kralın içecekleri için özel miktarlarda yağ, bal ve tahıl gibi ürünlere ayrılmış düzenli paylar bulunmaktadır. Ayrıca, ekmek üretimi için fırıncılara büyük miktarlarda tahıl ve buğday temin edildiği de belirtilmiştir (Weidner, 1966, s. 36-37).

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU TARİHİ VE DEVLET YÖNETİMİ

2.1. MENUA ÖNCESİ URARTU

MÖ 9. ve 6. yüzyıllar arasında Urartu Krallığı, merkezi Van Gölü çevresi olmak üzere Çıldır, Sevan ve Urmiye Gölleri bölgesinde varlığını sürdürüyordu. Urartu hakkında bilinen temel bilgiler, MÖ 13 yüzyıl başlarına kadar uzanmakla birlikte, krallığın adı ilk kez MÖ 1274 yılında Asur I. Salmanassar'ın yazıtlarında Uruatri olarak geçer. Çilingiroğlu'na göre, Van Gölü çevresinde yaşayan "Uruatri ve Nairi" halkları başlangıçta beylik şeklinde örgütlenmiş, daha sonra ise bölgedeki diğer beyliklerle birleşmişlerdir. Doğu Anadolu'da yaygın olan Hurri kültürü, Urartu Krallığı'nın kuruluşunda önemli bir etkiye sahip olmuştur. MÖ 9 yüzyıl ortalarında Van Ovası'nda küçük bir krallık olarak hızlı bir şekilde gelişen Urartu'nun başkenti Tuşpa, bugün Van Kalesi olarak bilinen bölgede yer almaktadır (Tiryaki, 2014, ss. 175-177).

Takip eden dönemde, I. Salmanassar'ın oğlu Asur hükümdarı I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) savaş yıllıklarında 43 Nairi ülkesini ele geçirdiğini, bu ülkelerin krallarını zincire vurduğunu ve bu ülkelerin tamamının kralı olduğunu ifade eder (Çilingiroğlu, 1997, s. 17-18). Bu Asur yazılı kaynakları ışığında yapılan yorumlar, Urartu'nun kuruluşunun oldukça eski döneme uzanabileceğine dair bilgiler sunmaktadır.

Urartu ile Asur devleti arasındaki ilişki I. Salmanassar'ın babası I. Adad-Ninari dönemine kadar uzanmaktadır (Çilingiroğlu, 1984, s. 3-5). Uruatri ve Nairi adları, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından ve onun Kuzey Suriye'deki nüfuzunun ortadan kalkmasıyla birlikte ortaya çıkmaya başladı (Çilingiroğlu, 1984, s.4). Asur Devleti, bölgedeki zengin yer altı kaynaklarına erişim sağlamak ve güçlü bir vergi toplama ağı kurmak amacıyla yukarı Dicle bölgesine hâkimiyet politikası izlemiştir. Bu politika karşısında bölgedeki beylikler, Asur saldırılarına dayanabilmek için bir araya gelip güç birliği oluşturmuşlardır (Çilingiroğlu, 1994, s. 27).

Beyliklerin etnik kökenleri günümüzde hâlâ tartışmalı olup, farklı görüşler mevcuttur. Mitanni Krallığı'nın yıkılmasının ardından bölgeye göç eden Hurri topluluklarının Urartu'nun temelini oluşturduğu tezlerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Van Loon, 1969, s. 41). Ancak Urartu toplumunun çoklu etnik kökenlere sahip olduğu ve

sadece Hurri kökenli olmadığı da kabul edilmektedir. Bölgenin Demir Çağı'na geçişi ve maden kaynakları açısından zengin olması, yerel beyliklerin komşularına karşı avantaj sağlamış ve Asur'un bölgeye ilgisini artırmıştır. Bu nedenle beylikler, başta demir ve Baqir olmak üzere yer altı zenginliklerini ve önemli ticaret yollarını kontrol etmek amacıyla Asur seferlerine karşı güç birliği yapmak zorundaydılar (Çilingiroğlu, 1994, s. 27).

Asur saldırılarına karşı ilk birlik, başkent Arzaşkun'da Aramu liderliğinde kurulmuştur, ancak III. Salmanassar'ın saldırıları sonucu başkent yıkılmış ve bu ilk birlik başarısız olmuştur (Çevik, 2000, s. 22). Urartu'nun ilk başkenti Arzaşkun'un adı ve ilk kralı Aramu'nun ismi, Arami halkıyla muhtemel bir bağlantıya işaret etmektedir. Ancak Aramu adının sonraki kraliyet kayıtlarında yer almaması, krallığın yönetici hanedanlarında bir değişim yaşandığını düşündürmektedir. Arkeolojik veriler ise Kral Aramu'nun MÖ 858–832 yılları arasında Urartu'yu yönettiğini doğrulamaktadır. (Salvini, 2006, s. 36). Urartu Krallığı'nın kendi yazıtlarıyla tanınan ilk kralı ise Lutipri'nin oğlu Sarduri olarak bilinmektedir.

Tuşpa, Urartu Krallığı'nın başkenti olup, krallığın gerçek kurucusu olarak görülen I. Sarduri tarafından seçilmiştir. Sarduri burcu olarak adlandırılan taş bloklar üzerinde Asurca bir yazıt bırakan I. Sarduri (Salvini, 2006, s. 47), Urartu hanedanının ilk üyesi olarak kendisini önceki kral Aramu'ya değil, gizemli babası Lutipri'ye dayandırmıştır. Bu durum, gerçek Urartuluların tamamen farklı bir hanedanlık olduğunu ve Aramiler ile ilişkilerinin bulunmadığını göstermektedir. Urartu Krallığı'nın yönetimi, bilinen son krala kadar aynı hanedan tarafından sürdürülmüştür (Memiş, 2011, s. 183). Ancak I. Sarduri dönemine ait yazılı kaynakların sınırlı olması sebebiyle, yaptığı seferler ve dönemin siyasi olayları hakkındaki bilgiler büyük ölçüde yorumlara dayanmaktadır (Luckenbill, 1968, s. 588).

I. Sarduri'den sonra Urartu topraklarının yönetimi oğlu İşpuini'ye geçmiştir. İşpuini'nin tahta çıkış tarihi net olmamakla birlikte, Asur yazılı kaynaklarından elde edilen bilgilere göre, dönemin Asur Kralı V. Şamşi-Adad (MÖ 823-811), MÖ 822 yılında askerlerinden Mutarris-Assur'u Nairi ülkesine sefere gönderdiğini ve Uşpina adlı kralın 200 ülke ele geçirdiğini yazıtında belirtmiştir. Bu kayıtlara dayanarak, farklı görüşler olsa da İşpuini'nin tahta çıkışı MÖ 825/824 olarak yorumlanmaktadır (Albayrak, 2014, s. 14). İşpuini, henüz hayattayken saltanatının son 10 yılında ülke yönetimine oğlu Menua'yı da

dâhil etmiştir. Bu dönem içinde ülke sınırları genişlemiş ve İşpuini kendisini Asur Devleti kralı III. Salmanassar ile eşdeğer bir konuma getirmiştir (Tan, 2010, s. 22). İşpuini döneminin bir başka önemli özelliği ise Urartu dilinde kitabelerin yazılmaya başlanmasıdır (Memiş, 2011, s. 183). Bu yazıtlara örnek olarak, Irak, Türkiye ve İran sınırlarının kesiştiği bölgede yer alan Kelişin Geçidi yakınındaki Kelişin yazıtı verilebilir. Kelişin yazıtı, İşpuini'nin güney ülkeler üzerindeki seferlerini anlatmakla birlikte, yazıtın bir kısmı okunamayacak durumdadır (Albayrak, 2014, s. 15).

Kral İşpuini'den sonra tahta geçen Menua'nın saltanatının başlangıcı MÖ 810 olarak kabul edilmektedir. Babası İşpuini ile ortak yöneticilik dönemi yaşayan Menua, bu süreçte edindiği yönetim tecrübesi sayesinde tahta güçlü bir şekilde geçmiştir (Çilingiroğlu, 1997, s. 31). Kral Menua döneminde, Urartu'nun doğusunda bulunan Mannalara karşı düzenlenen seferlerde önemli zaferler kazanılmıştır. Bu başarılar, Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan Taştepe'de ele geçen kitabelerde de anlatılmaktadır (Memiş, 2011, s. 183). Ayrıca Menua döneminde, ülkenin savunma ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla birçok yeni kale inşa edilmiştir (Erzen, 1984, s. 28).

MÖ 9. yüzyıl ortaları, Ön Asya tarihinde Asur seferlerinin yoğunlaştığı bir dönem olarak bilinir. Bu dönemde Asurlular, eski askeri güçlerini yeniden kazanmış ve ele geçirdikleri bölgelerde sert denetim uygulamışlardır. Asur egemenliğini kabul etmeyenlere karşı şiddetli savaşlar yapılmış, ancak direnişler de giderek artmıştır. Küçük beylikler birleşerek daha büyük birlikler; bu birlikler ise zamanla yeni devletler oluşturmuştur. Böylece MÖ 9. yüzyılın ilk yarısında Urartu Devleti kurulmuştur. Bu dönemde "Urartu" sözcüğünün artık etnik bir anlam taşıdığı bilinmektedir (Belli, 1996, s. 116).

Urartular, tarih sahnesine ilk kez MÖ 13. yüzyılda, henüz devlet olmamış ulusların ve ülkelerin oluşturduğu bir birlik şeklinde çıkmışlardır. Asur yıllıklarında bu birlik "Uruatri" olarak anılmakla birlikte uzun süre "Nairi Ülkesi" terimi kullanılmıştır. Nairi, Van Gölü çevresini de kapsayan bir bölgeyi ifade eder; Van Gölü de o dönemde "Nairi Gölü" olarak bilinmekteydi. MÖ 9. yüzyılda kuzeye doğru akınlarda bulunan Asur orduları, Urartuların Aramu ve Sarduri liderliğindeki güçlü direnişiyle karşılaşmıştır. Bu mücadeleler sonucunda Urartu, Asurlulara karşı inatçı ve başarılı savaşlar veren bir krallık hâline gelmiş; MÖ 9. yüzyıl sonunda ise Asurlular Urartu'nun egemenliğini kabul

etmek zorunda kalmıştır. Bu süreçle birlikte Urartu Krallığı siyasal ve kültürel açıdan yükselişe geçmiş, iki yüzyıl boyunca Ön Asya ve Doğu Anadolu yüksek yaylasının en büyük ve güçlü devletlerinden biri olmuştur (Belli, 1982, s. 154).

Asur kralı III. Salmanassar'ın yıllıklarında, krallığının 1. ve 3. yıllarında gerçekleşen olaylar ayrıntılı şekilde yer almaktadır. Ancak daha sonraki yıllıklarda, özellikle III. Salmanassar'ın krallığının 15. yılında gerçekleşen olaylar ve seferlere dair çok kısa bilgiler verilmesi dikkat çekicidir. Bu dönemde, merkezi Urartu yani Van Gölü çevresinde yapılmış bir sefer kaydının olmaması, Urartu'nun bu yıllarda güçlendiğini göstermektedir. III. Salmanassar kuzeyde büyüyen Urartu tehlikesinin farkındaydı ancak etkili bir müdahalede bulunamıyordu (Belli, 1982, s. 152).

MÖ 844 yılı Asur yıllıklarında, Urartu Kralı Aramu'nun isminin son kez geçmesinden 12 yıl sonra, Urartu Kralı Sarduri (MÖ 840-830) ortaya çıkar. Van Gölü çevresinde bilinen en eski Urartu yerleşimi MÖ 9 yüzyıla tarihlenmektedir. Nairi konfederasyonları döneminde, Aramu'nun krallık merkezleri olan Sugunia ve Arzaşkun'dan sonra, gerçek Urartu başkenti olarak kabul edilen Tuşpa, Lutipri oğlu Sarduri tarafından bugünkü Van Kalesi ve çevresinde kurulmuştur (Salvini, 2006, ss. 36-43; Belli, 1982, s. 152).

Urartu Kralı I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (MÖ 830-810) dönemi Urartular için bir bayındırlık dönemi olarak nitelendirilebilir. İşpuini, oğlu Menua'yı kendisine ortak kral ilan etmiş ve Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü güneyinde bulunan Parşua bölgesine seferler düzenleyerek bölgeyi denetim altına almıştır. Bu dönemde Haldi Tanrı olarak baş Tanrı ilan edilmiştir. İşpuini'nin son yıllarında Urartu, Urmiye Havzası topluluklarından haraç alabilecek kadar bölgeyi kontrolü altına almıştır (Çilingiroğlu, 1994, ss. 29-115; Erzen, 1992, ss. 24-50; Belli, 1982, s. 155).

Doğu Anadolu'da kullanılan karayollarının ilk güzergâhlarının %60'ı Urartu kralları tarafından inşa edilmiştir ve ilk Urartu yolları İşpuini tarafından yapıldı (Belli, 2000, s. 412). I. Sarduri'nin krallığı (MÖ 832) aynı zamanda Urartu'nun ikinci kurucusu olarak kabul edilir; çünkü bu dönemde merkezi teşkilatlanma tamamlanmış ve diğer bölge beylikleri tek bir çatıda toplanmaya başlanmıştır. Tuşpa'nın başkent olarak seçilmesi de bu siyasi birliği güçlendirmiştir. Asurlu komutan Turtanu Dayyan-Assur'un MÖ 832'de Karasu bölgesinde I. Sarduri'ye karşı harekete geçmesi, III. Salmanassar'ın

27. yılı seferlerinin önemli bir parçasıdır. O döneme ait yazıtlarda "Urartulu Seduri" ifadesi geçmekte ve Van yöresinde halk tarafından “Madırburç” ya da “Madırburç” olarak adlandırılan Sardurburç üzerindeki yazılar o döneme ışık tutmaktadır. Sarduri, büyük olasılıkla Tuşpa’yı ikametgâh yapmış ve burayı güvenli hâle getirmeye başlamıştır (Salvini, 2006, s. 43; Sevin, 1979, s. 199).

III. Salmanassar’ın yazıtları ve sefer kayıtları bize, ilk yıllarında Urartu’ya yönelik aktif askeri hareketler olduğunu ancak sonraki dönemlerde Urartu’nun giderek güçlendiğini ve Asur’un bu yükselişe karşı koymakta zorlandığını göstermektedir. Sarduri’nin Tuşpa’yı başkent yaparak Urartu’nun siyasi merkezi olarak pekiştirmesi, bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Bu durum, Van Gölü çevresi ve doğu Anadolu bölgesinin kontrolü için önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Sarduri dönemine ait yazılı belgelerin yetersizliği nedeniyle, Tuşpa’nın başkent oluşuyla ilgili bilgilerimiz daha çok tahminlere ve arkeolojik verilere dayanmaktadır. Van kayaları üzerindeki kalenin kuruluş yazıtı bulunmasa da dönemin koşulları göz önüne alındığında bu yapının I. Sarduri tarafından inşa edildiği düşünülmektedir (Salvini, 2006, s. 43-44).

I. Sarduri’nin kendi yazıtında kendisini selefi Arame’ye değil, hakkında bilgi bulunmayan Lutipri’ye dayandırması, onun sadece farklı bir hanedandan değil, aynı zamanda gerçek Urartu hanedanından yani farklı bir kabileden geldiği fikrini desteklemektedir. Bu durum, I. Sarduri’nin ülkeyi 7. yüzyılın ikinci yarısındaki yıkıma kadar yöneten Urartu hanedanının ilk üyesi olduğu görüşünü ortaya koymaktadır ve bu düşünceyi çürütecek herhangi bir arkeolojik veya yazılı kanıt henüz bulunmamıştır.

Sarduri, kendi yazıtında Sarduri Kalesi’nde kullanılan taşları "Alniunu" kentinden getirdiğini belirtmiştir (Salvini, 2006, s. 44). Ancak Alniunu adı, başta Asur kaynakları olmak üzere dönemin hiçbir yazılı kaynağında geçmemektedir. Güncel yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar, buranın Van’ın güneyinde yer alan bir taş ocağı olabileceğini düşündürmektedir. Ancak, taş bloklarının geldiği yer olan Alniunu ile "Nairi Kralı" unvanı arasında bir ilişki olduğu düşüncesi, Alniunu kentinin Hubuşkia bölgesinde aranması fikrini doğurmaktadır. Bu da Hubuşkia ile Urartu arasında uzun süredir devam eden siyasal bir ilişki olduğunu ve Hubuşkia ülkesinin Van Gölü bölgesiyle ortak bir sınıra sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, Hubuşkia gibi engebeli ve sapa

bir bölgeden bu denli büyük taş bloklarının taşınmasının eski çağ koşullarında pek de ekonomik olmayacağı, başka bir soru işaretini ortaya çıkarmaktadır (Salvini, 2006, s. 44). Salvini'ye göre, "Bu taşları Alniunu kentinden getirdim" ifadesi, Urartu kralının egemenliğini eski bir merkezden veya müstahkem bir yerden yeni başkent Tuşpa'ya sembolik olarak aktardığını ifade etmektedir (Salvini, 2006, s. 44).

Tüm bu düşünceler, Sarduri'nin krallık dönemiyle ilgili yeterli yazılı belge olmaması nedeniyle bir fikir jimnastiğinden ibarettir. Ancak devasa kireç taşı bloklarının geldiği yer olarak bir kentin adının geçmesi oldukça değerli bir bilgidir; zira yazıtlarda geçen bu tür ifadeler, Sarduri'den önceki döneme dayanan kalelerin varlığına işaret etmekte ve Arame'nin müstahkem kaleleri üzerine yazılmış Asur metinleriyle uyum göstermektedir (Salvini, 2006, s. 44).

Urartu yazılı kültürünün başlangıcında Asur yazı sisteminin önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Özellikle Urartu Yaylası'nda yazıların, Asurlu bir yazman tarafından kaleme alınmış olma ihtimali oldukça yüksektir. Salvini'ye göre, "DUB" yani "taş yazıt" terimi yerine "IM" yani "kil tablet" ifadesinin kullanılması, bu yazıtların diğer anıtsal yazıtlardan farklı olarak öncelikle kilden yapılmış tabletler üzerine yazılmasından ziyade, Asurlu yazmanların aşina olduğu mektup giriş kalıplarından kaynaklanmaktadır (Salvini, 2006, s. 45).

Kral unvanları açısından değerlendirildiğinde, "Nairi Kralı" unvanının dışındaki tüm unvanların II. Aššurnaširpal ve III. Salmanassar dönemlerine ait Asur yazılı örnekleriyle birebir örtüştüğü görülür. Sarduri'nin kullandığı unvanların büyük olasılıkla II. Assurnasirpal'den esinlendiği kabul edilmektedir. Öte yandan, bazı unvanların III. Salmanassar zamanında artık kullanılmaz hâle gelmiş olması, Urartu ve Asur arasındaki ilişkinin çok öncelerden, yani kuşaklar öncesinden başladığını kanıtlamaktadır (Salvini, 2006, s. 45). Bu durum aynı zamanda Urartu Krallığı'nın coğrafi sınırları içinde yazının, krallık kurucusu Sarduri'den önce de var olduğunu göstermektedir; çünkü eğer yazı yalnızca Sarduri döneminde ortaya çıkmış olsaydı, Sarduri çağdaşı III. Salmanassar'ın geleneksel kalıplarını kullanırdı (Salvini, 2006, s. 45).

İfade edildiği gibi, Urartu yazılı geleneği oldukça eskidir ve Arame Dönemi'nde bile yazı kullanıldığı bilinmektedir (Salvini, 2006, ss. 45-46); ancak Arame'ye ait herhangi bir yazıt henüz bulunamamıştır. Urartu'da yazının kullanımı, muhtemelen

Mitanni Dönemi'ne dayanan eski yerel bir gelenekten ziyade, güçlü siyasi rakip olan Asur kültüründen alınmış bir unsurdur. Özellikle Asur'dan aktarılan çivi yazısı, Urartu hanedanının taht üzerindeki devamlılığı için hayati bir katkı sağlamıştır (Salvini, 2006, s. 46). Bu aynı zamanda Urartu hanedanının siyasi gücünün gelişmesine ve devletin askeri ve siyasi alandaki güçlenmesine önemli etkilerde bulunmuştur. Anadolu gibi çeşitli halkların bir arada yaşadığı coğrafyada yazı, devletler arası ilişkilerde önemli bir diplomasi aracı olarak kullanılmıştır.

Bu bakış açısıyla, ilk Urartu yazıtları yayılmacı siyasetin hizmetinde, basit ve henüz olgunlaşmamış eserler olarak değerlendirilebilir. Ancak sonraki dönemlerde, Urartu kralları tarafından hazırlanan yazıtlar askerî seferlerin kayıtlarını ve devletin sınırlarının genişlemesine yönelik çeşitli programları da içermektedir. Nitekim dönemin gelişimleri incelendiğinde, iki kuşak sonra Urartu'nun egemenlik alanlarının Nairi ülkesinin çok ötesine uzandığı rahatlıkla görülmektedir (Salvini, 2006, ss. 45-46).

Sarduri Dönemi ile ilgili dikkat çekici bir diğer nokta ise, daha geç dönemlerde yerel dilde yazılan kral yazıtlarının aksine, Sarduri yazıtlarında Ulusal Tanrı Haldi'nin adının yer almamasıdır. Bu durumun nedenleri, mevcut kanıtların yetersizliği nedeniyle tam olarak açıklanamamaktadır. Benzer bir durum, Asur dilinde yazılmış, dinî içerikli ve kısmen korunmuş bir metinde de görülmektedir. Bu metin, Van kayalarının güney yamacında ve I. Sarduri dönemine tarihlendirilen bir yazıttır. Burada ne Tanrı Haldi'nin adından ne de ona adanmış seferlerden bahsedilmemektedir. Urartu panteonunda çok önemli bir yere sahip olan Tanrı Haldi'den hiç söz edilmemesi tesadüfi olmayıp, altında muhtemelen siyasi ve ekonomik sebepler yatmaktadır (Salvini, 2006, s. 46).

Urartu üzerine düzenlenen sefer sırasında Asur ordusunu Salmanassar'ın yerine ordu komutanı (Turtanu) Daian-Asur yönetmektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 38). Bu sefere ait kayıtlarda dikkat çeken nokta, Daian-Asur'un Murat Nehrini (Arsania) geçer geçmez Urartu kralı Sarduri ile karşı karşıya gelmesidir. Bu döneme ait Asur belgelerini incelediğimizde, Murat Nehri çevresinde veya savaşın gerçekleştiği bölgede herhangi bir yerleşim yeri ya da kent adının geçmediğini görmekteyiz. Urartu kralı Sarduri'nin savaşın yaşandığı yıl Tuşpa'da bulunduğunu kabul etmek pek makul görünmemektedir (Çilingiroğlu, 1997, ss. 38-39).

Bunun yanı sıra, tarafımızca mümkün olan başka bir açıklama da şudur: Daian-Asur ile savaşmak üzere Asur ordusuna karşı harekete geçen Sarduri'nin, Murat Nehri yakınlarında mevzilenmiş Asur ordusuyla savaşmak üzere Tuşpa'dan yola çıkması makul değildir. Çünkü krallığın henüz yeni kurulduğu ve gerekli askeri güce ulaşmamış Urartu ordusunun, Van'dan Murat Nehrine kadar uzanan zorlu bir yolculuğun ardından Daian-Asur ile açık bir meydan savaşına girmesi güçtür. Bu durum, daha çok MÖ 832 yıllarında Daian-Asur ile gerçekleşen savaş sırasında Sarduri'nin henüz Tuşpa'yı başkent olarak seçmediği ve Asur ordusunun karşısında alınan kesin yenilgi sonucunda Urartu kralının başkentini Asur tehlikesinden uzaklaştırarak, Van Gölü'nün doğusundaki Tuşpa'ya taşıdığı şeklinde açıklanabilir. Sarduri'nin Urartu başkentini Tuşpa'ya taşıması önerisi, Urartu tahtını bu kralın hanedan değişikliğiyle zorla ele geçirdiği görüşüyle çelişmemektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 39).

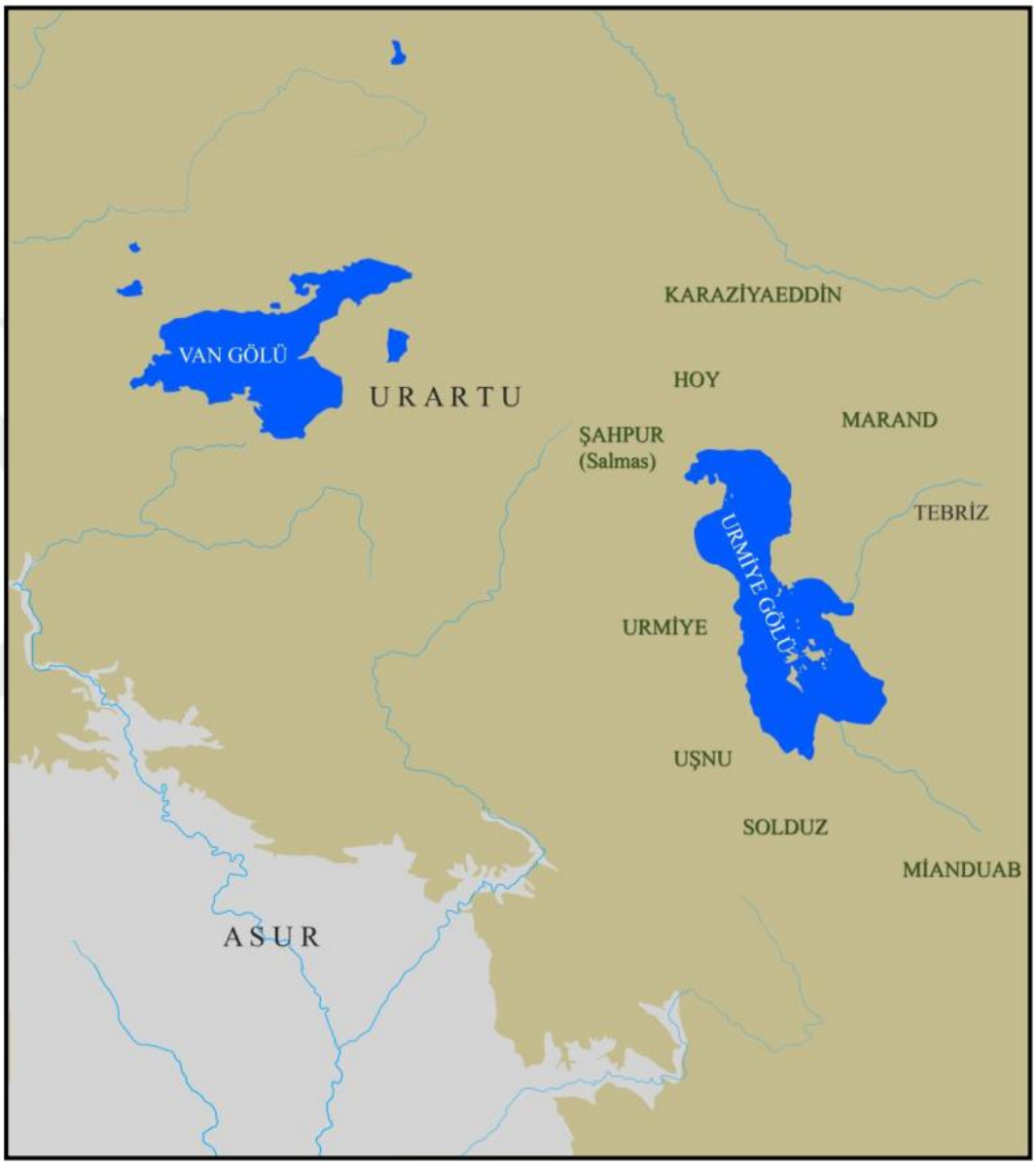
Verilen değerlendirmenin temelinde, Sarduri'nin Urartu tahtını zorla ele geçirmiş olması hâlinde bile bu değişikliğin krallığın mevcut başkentinde, yani Arzaşkun'da gerçekleşmiş olmasının daha muhtemel olduğu fikri yatmaktadır (Çilingiroğlu, 1997, s. 39). Bu, sadece bir iktidar değişikliği olmaktan öte, Urartu'yu yönetecek yeni bir beyliğin kurulması ve yönetim merkezinin yer değiştirmesi anlamına gelmektedir. Böyle bir başkaldırının, yönetim merkezinden uzak bir bölgeten çok, başkentin bulunduğu bölgede cereyan etmiş olması daha akla yatkındır. Sarduri'nin Arzaşkun'dan Tuşpa'ya başkenti taşıması ve Arame'nin oğlu olmaması, onun tahtı zorla ele geçirdiği yönündeki en önemli kanıtlardır (Çilingiroğlu, 1997, s. 39). Ancak bu iktidar değişikliğinin "kral soyundan gelme" gibi bir temel şartı gerektirmediği de vurgulanmaktadır (Çilingiroğlu, 1997, s. 39-40). Arame'nin, Urartu Krallığını oluşturan beyliklerden birinin lideri olarak diğer beylerce "kral" seçilmesi, onun için yeterli görülmüş olabilir. Benzer biçimde Sarduri de diğer beylerin onayıyla, hatta Arame'nin kendisinin onayıyla başa geçmiş olabilir. Sarduri'nin tahta çıktıktan kısa süre sonra başkenti Tuşpa'ya taşıması ve burada hanedanlığını kurması, onun Tuşpa yöresindeki bir beyliğin lideri olduğunu gösterebilir. Ancak burada üzerinde durulan en önemli nokta, bu iktidar değişikliğinin ister zorlama ile ister bir anlaşma sonucunda gerçekleşmiş olsun, Urartu'yu oluşturan diğer birçok beylik liderinin onayının zorunlu olduğudur. Dolayısıyla Sarduri'nin tahta zorla gelmiş olması görüşü, diğer beyliklerin onayı olmadan tamamen mantıklı kabul edilmemektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 39-40).

Elinizdeki kaynaklarda belirtildiği gibi, Urartu tahtının Sarduri tarafından ne zaman ve hangi koşullarda ele geçirildiği konusunda kesin ve net kanıtlara ulaşılamamıştır. İlk Urartu kralları listesinde, Arame ile Sarduri arasında başka bir hükümdarın yer alıp almadığı da bilinmemektedir. III. Salmanassar'ın 27. yılı kayıtlarında adı geçen Sarduri'nin, MÖ 832 tarihinden ne kadar önce Urartu tahtına geçtiği ise açıklığa kavuşmamıştır; ancak muhtemelen bu taht değişikliği, bu tarihten kısa bir süre öncesine denk gelir (Çilingiroğlu, 1997, s. 40).

Asur Krallığı'nın uzun yıllar sefer düzenlemediği Urartu topraklarına karşı yeniden saldırıya geçmesi, Sarduri'nin iktidara gelmesiyle ilişkilendirilmekle birlikte, Asur'un kuzey bölgelerine ilişkin politika ve hedeflerinin de bu durumda etkili olduğu kabul edilmektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 40). Öte yandan, Sarduri'ye ait Madırburç yazıtında babası olarak gösterilen Lutipri'nin, Sarduri'den önce Urartu tahtında bulunduğu şeklinde bir görüş vardır. Bahsi geçen Lutipri'nin, II. Aššurnaširpal'a ait Asur yıllıklarında Tubusi'nin oğlu olarak geçen Lapturi ile aynı kişi olduğu da ileri sürülmektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 41). Ancak Asur kayıtlarında Nairi ve Kutmuhi seferlerinde adı geçen Latupri'nin, Sarduri'den önce Urartu tahtına geçmiş Lutipri olduğunu kesin olarak kabul etmek için mevcut kanıtların yetersiz olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle daha fazla arkeolojik ve yazılı belgelere ihtiyaç duyulmaktadır (Çilingiroğlu, 1997, s. 41). Genel olarak, Sarduri Dönemi'ne ait askeri ve siyasi gelişmeler ile krallığın yayılması hakkındaki bilgiler, Madırburç yazıtı dışındaki az sayıdaki yazılı kaynaktan dolayı oldukça sınırlıdır. Yeni başkentin Van Gölü'nün doğusunda kurulması, Urartu'nun doğuya yönelik seferlerinde kolaylık sağlamış ve Asur'un bölgeye düzenlediği seferlere karşı Doğu Anadolu'nun zorlu coğrafi ve iklimsel koşulları nedeniyle Urartu'nun kendini daha güvende hissetmesine imkân tanımıştır. Sarduri'nin tahta geçmesiyle kurumsallaşan Urartu Krallığı, Yakındoğu'da Asur ile rekabet edebilen yegâne devlet konumuna yükselmiştir. Asur kaynaklarına göre, III. Salmanassar'ın 31. yılında (MÖ 827/26) Asur ordusu komutanı Daian-Asur, Hubuşkia ve Muşaşir ülkelerine sefere gönderilmiş; Van Gölü güneyindeki Hubuşkia'dan haraç alan Asurlular, Muşaşir ülkesindeki bir kenti ele geçirmişlerdir (Çilingiroğlu, 1997, ss. 25-27).

Asur ordusu, birçok Urartu kalesini yakıp yıktıktan sonra Gilzanu üzerinden ülkesine geri dönmüştür. Özellikle III. Salmanassar döneminde Anadolu'ya yapılan askerî seferlerle Asur, bu bölgedeki siyasi ve askeri etkisini önemli ölçüde artırmıştır.

Asur'un bu coğrafyaya yönelik saldırıları, her zaman bölgede Asur karşıtı askeri ittifakların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Asur kralına ait kayıtlardan da anlaşılacağı gibi, I. Sarduri'nin saltanatı sırasında başta Hubuşkia ülkesi olmak üzere Van Gölü havzasındaki bağımsız beyliklerin büyük bir kısmı Urartu Krallığı'nın egemenliği altında bulunmaktaydı. Urartu'nun egemenliği ise güneyde, Kelişin Yazıtı'nın dikildiği Kelişin Geçidi civarlarından başlayarak Muşaşir ülkesinin sınırlarına kadar uzanmıştır. Ancak III. Salmanassar'ın son yıllarına ait Asur metinleri, Muşaşir'in henüz Urartu toprakları içinde olmadığını göstermektedir. Buna rağmen, Muşaşir'in hemen kuzey sınırında "Urartu kalelerinin" bulunduğu yine aynı döneme ait Asur kaynaklarından öğrenilmektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 27).

Harita 2. Urartu Devleti (Baş, 2018, s. 33).

I. Sarduri'den sonra İşpuini (MÖ 830-810), Urartu tahtına geçmiştir (Belli, 1982, s. 115). III. Salmanassar'ın 31. yılındaki seferin hangi Urartu kralına karşı yapıldığı kesin olarak belirtilmediğinden, kronolojide bazı belirsizlikler ortaya çıkmıştır. Bazı tarihçiler, İşpuini'nin MÖ 830 civarında tahta çıktığını savunmakta ve III. Salmanassar'ın 31. seferinde (MÖ 828) aldığı başarısızlık üzerine oğlu Menua'yı krallığına ortak ettiğini ileri sürmektedir (Sevin, 1979, s. 16). İşpuini'nin tahta geçişinin kesin olmamakla birlikte, Urartu devleti onun döneminde ve ortak krallık sürecinde güçlenmiştir. Ayrıca Asur Krallığı'nın zayıflaması ve iç sorunlarla uğraşması, Urartu'nun gelişmesinde etkili olmuştur.

İşpuini, Kelişin'deki çift dilli yazıtta, babası Sarduri'nin kullandığı unvanları devam ettirmiştir: "Sarduri'nin oğlu, büyük kral, güçlü kral, bütünlüğün kralı, Nairi kralı (Urartuca Biainili kralı), Tuşpa kentinin efendisi, İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua…" (Belli, 1982, s. 155). Bu unvanlar, Urartu kralının Asur kalıplarından (örneğin "güçlü kral") esinlenmeye devam ettiğini göstermektedir. Bu durum, üst kültür olan Asur ve alt kültür olan Urartu arasındaki etkileşimin bir yansımasıdır. İşpuini döneminde, devletin birliğini sağlama çabasıyla yeni ulusal öğelerde yer almaya başlamıştır. Dönemin yazıtlarında ülkenin yerel adı "Biainili", başkentin adı ise Tuşpa olarak geçmektedir (Sevin, 1979, s. 198). Sarduri dönemindeki yazıtlardan farklı olarak, İşpuini döneminde ulusal Tanrı Haldi'nin adı da anılmaktadır. Bu durum, Sarduri dönemine ait yazıtlarda ne Tuşpa'nın ne de Haldi'nin adı geçmemesiyle keskin bir tezat oluşturmaktadır (Salvini, 2006, s. 48).

İşpuini'nin tahta geçişinden kısa bir süre sonra Hubuşkia'nın bir bölümünü ele geçirmesi ve güneyde Muşaşir ülkesinin sınırlarına dayanması, Asur'un kuzeydeki ekonomik çıkarlarına zarar vermiştir. Bu sebeple V. Şamşi-Adad Urartu'nun güneye doğru ilerleyişini durdurmak amacıyla harekete geçmiştir. Urartu krallarının Asur'un kuzey bölgelerindeki ekonomik çıkar alanlarına yönelik saldırıları, Asur saldırılarının temel nedenlerinden biri olmuştur. İşpuini dönemine ait en önemli yazılı belge olan Kelişin Yazıtı, Muşaşir kentinin Urartu hâkimiyeti altına girdiğini belgelemekte ve MÖ 9. yüzyıldan itibaren Yakındoğu'nun önemli kutsal kentlerinden biri olan Muşaşir'in Urartu egemenliğine girdiğini göstermektedir. Mevcut bilgilere göre, Muşaşir'in Urartu hâkimiyetini askeri bir güç kullanımıyla değil, daha çok törenle ve kendi rızasıyla kabul

etmesi, Urartu'nun bölgedeki öncelikli ve güçlü bir krallık hâline geldiğinin göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Çilingiroğlu, 1997, ss. 40-42).

İşpuini, babası I. Sarduri'nin politikalarını sürdürmüş ve özellikle bayındırlık faaliyetlerini hızlandırmıştır. Yazıtlardan anlaşıldığı üzere Patnos, Zivistan, Kalecik ve Aşağı Anzaf kalelerini inşa ettirmiştir (Melikishvili, 1960, ss. 2-14, 17; Öğün, 1970, ss. 19, 23, 39; Hulin, 1960, ss. 205-207). Kısa süren tek başına krallığı döneminde Urartu gelişme kaydetmiş, sınırları kuzeyde Patnos, batıda Bulanık Ovası, güneyde muhtemelen Tatvan, doğuda ise günümüzdeki Türk-İran sınırını belirleyen dağ silsilesine kadar uzanmıştır (Sevin, 1979, ss. 11-17; Çilingiroğlu, 1994, s. 42).

Urartu'nun egemen olduğu alanlarda askerî ve ticari yol şebekeleri kurulmuş; bu yollar ve kale-garnizon yapımları, krallığın genişleme politikasının önemli sonuçlarıdır. Bu gelişmeler, güçlü bir ekonomik yapı ve askerî örgütlenmenin göstergesidir. Özellikle Urmiye Gölü civarındaki topraklar İşpuini Dönemi Urartu'sunun ilgi odağı olmuş, buraya askerî seferler düzenlenmiştir. Urmiye bölgesi, Van Gölü çevresine göre daha ılıman iklimi ve daha verimli tarım arazileriyle ekonomi açısından cazip bir merkez olmuştur. Mianduab, Uşnu, Solduz, Urmiye ve Şahpur ovaları bölgenin en önemli tarım alanlarıdır. Bu durum, hem Urartu'nun hem de Asur'un bu bölgeye sürekli saldırılar düzenlemesine sebep olmuştur (Çilingiroğlu, 1997, s. 48).

Ayrıca Urmiye çevresindeki otlaklarda yetiştirilen atlar, Asur ordusunun ihtiyacını karşılamıştır. Tarımsal üretim ve özellikle hasat sonrası ürünleri ele geçirmek için Asur orduları her yıl bu bölgeye sefer düzenlemiştir. Bu ekonomik açıdan önemli bölgeye yönelik seferler, Urartu krallığının erken dönemlerinden itibaren başlamıştır.

Bu bilgiler ışığında İşpuini'nin döneminde Urartu, sadece sınırlarını genişletmekle kalmamış, aynı zamanda ekonomik ve askerî altyapısını da güçlendirmiştir (Melikishvili, 1960; Çilingiroğlu, 1994; Sevin, 1979; Çilingiroğlu, 1997).

Urartu Kralı İşpuini'nin MÖ 9. yüzyıl sonunda ele geçirdiği iddia edilen Barşua ülkesi ile Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatısındaki toprakların kapsamı tartışmalıdır. Krallığın bu erken döneminde, Parsua'nın Asur yazılı kaynaklarında adı geçen geniş sınırlarıyla tamamen ele geçirilmesi olası değildir. Ancak Urartu ordusu, bu dönemde düzenlediği seferlerle Orta Zagros Dağlarına kadar güneye ilerlememiş olsa da Asur bu askeri hareketleri kendi egemenlik alanına yönelik kabul etmiştir. Kuzeybatı İran

topraklarının Urartu hâkimiyetine girmesiyle durum Asur açısından ciddi hâle gelmiş ve uzun süredir Urartu topraklarına sefer yapmayan Asur, bölgeye yeniden harekete geçmiştir. Çünkü Urartu'nun bu bölgelerde kurduğu hâkimiyet, Asur ekonomisine ağır darbe anlamına gelmekteydi. Bu bağlamda, V. Şamşi-Adad'ın MÖ 822'de Mutarris-Assur komutasındaki ordusunu İşpuini üzerine göndermesi, Urartu'nun Batı İran'daki başarısından kaynaklanmış olarak değerlendirilmesi oldukça mantıklıdır (Çilingiroğlu, 1997, s. 30).

İşpuini'nin krallığının dikkat çekici bir özelliği de, saltanatını uzun yıllar boyunca oğlu Menua ile paylaşmasıdır. Saltanatının erken dönemleri dışında krallığın yönetimini oğlu ile paylaşmasının nedeni net olmamakla birlikte, bu işbirliğinden en çok fayda sağlayan Urartu Krallığı olmuştur. Çünkü Menua, babası İşpuini'den edindiği siyasal ve askeri deneyimle, Urartu'nun önemli krallarından biri olmuş ve ortak krallık süresince kazandığı tecrübelerle Urartu'yu Yakındoğu'da Asur'un en önemli rakiplerinden biri hâline getirmiştir. Menua'nın tek başına tahtta ne zaman oturduğu tam olarak belirlenememiş olsa da Çilingiroğlu onun iktidar başlangıcını MÖ 810 yılına tarihlendirmektedir (Çilingiroğlu, 1997, ss. 50-51).

MÖ 9. yüzyılın sonunda, İşpuini Dönemi'nde askerî sefer kapasitesi açısından güçlenen Urartu Krallığı'nın egemenliği sadece Van Gölü ve çevresi ile sınırlı kalmamıştır. Barşua ve Mana ülkesi tam anlamıyla Urartu kontrolüne girmemiş olsa da, Urmiye Gölü'nün batısı, kuzeyi ve güneyindeki topraklar artık Urartu'nun denetiminde olmuştur. Güneyde Kelişin Geçidi civarındaki Kumme, Ukku ve Muşaşir gibi bölgeler de Urartu egemenliğine dâhil edilmiştir. Bu sayede Asur'dan gelebilecek olası saldırılar karşısında, Van-Başkale-Yüksekova-Kelişin hattı Urartu'nun kontrolünde bulunmakta ve bu da Asur ordusunun etkin hareketini zorlaştırmaktadır (Yakar, 2011, s. 126). Çünkü bu bölgelerin Urartu'ya katılması, Asur'un kuzeye düzenleyeceği seferlerde manevra alanını ciddi şekilde daraltmak demektir. Ayrıca, başkent Tuşpa'dan Mana ve Barşua ülkelerine giden önemli ticari ve askeri yollar, bu güzergâhta inşa edilen kalelerle kapsamlı biçimde denetim ve güvenlik altına alınmıştır. Urartu, bu bölgelere ulaştıktan sonra, daha önce Asur hâkimiyetinde olan yerel beylikleri de Asur'a karşı ayaklanmaları için sürekli kışkırtmıştır (Çilingiroğlu, 1997, s. 51).

İşpuini, Urartu tahtına geçişinden itibaren başkent Tuşpa ile krallığın egemenlik sahasındaki diğer bölge ve ülkeler arasında askeri ve ticari yollar kurmaya başlamıştır. Bu yolların en önemlilerinden biri, Kelişin Geçidi üzerinden Hoşap, Başkale ve Yüksekova'yı geçerek Muşaşir ülkesine uzanan yaklaşık 400 km uzunluğundaki güney yoludur. Bu yol üzerindeki kaleler, özellikle krallığın erken dönemlerinden itibaren inşa edilmiştir; amaçları Asur gibi güneydeki en büyük tehdidi zamanında haber vermek ve uygun önlemler almaktır. İşpuini döneminde başlayan ve Menua döneminde zirveye ulaşan doğuya düzenlenen askerî seferler sonucunda Urartu, kuzeybatı İran bölgesinde tam hâkimiyet kurmuştur. Bu bölge ile Van Gölü Havzası arasında güvenilir bir ticari ve askeri yol da tesis edilmiştir. Van'dan başlayıp Aşağı ve Yukarı Anzaf, Erçek ve Özalp üzerinden Kötür'e uzanan yol, diğer bazı yollarla birlikte Urmiye Gölü'nün kuzeybatı ve batısındaki Urartu kaleleriyle bağlantıyı sağlamıştır. Ayrıca Tuşpa'dan kuzeye ve kuzeydoğuya giden ticari ve askeri yollar da İşpuini tarafından tesis edilmiştir. Bu yollar ve üzerlerinde kurulan kaleler, Urartu'nun bu bölgelerdeki egemenliğinin pekişmesine ve Asur varlığına karşı önemli darbeler vurulmasına katkıda bulunmuştur (Belli, 1982, ss. 184-185; Çilingiroğlu, 1997, ss. 51-52).

2.2. MENUA DÖNEMİNDE URARTU

Son yapılan araştırmalar göstermektedir ki, Urartu Krallığı, kuzey bölgesinde yer alan Orta Aras Havzası'nın en önemli coğrafi bölümlerinden olan Iğdır ve Doğubayazıt ovalarına büyük önem vermiştir. Kral Menua (MÖ 810-785/780), krallığın kuzeyindeki Güney Kafkasya lokalizasyonundaki Ağrı Dağı ve çevresinin zenginliklerini fark etmiş; bu bölgede bulunan Eriqua/Erikua/Irekua Krallığı'nı sona erdirerek bölgeye egemen olmuştur. Bu durum, Iğdır Ovası'nın doğusunda yani Ağrı Dağı'nın kuzeyinde bulunan Karakoyunlu ve Bulakbaşı köylerindeki Urartu kaleleriyle doğrulanmaktadır (Özfırat, 2017, ss. 161-162; Yardımcıel, 2018, ss. 163-175).

Karakoyunlu Kalesi (Menuahinili), Kral Menua tarafından bu dönemde bir bölge merkezi olarak kurulmuştur. Aynur Özfırat tarafından Erikua ile Menuahinili bölge merkezleri sırasıyla Kasımıntığı ve Karakoyunlu kaleleri olarak lokalize edilmiştir. Karakoyunlu Kalesi'ne yakın olan Bulakbaşı Köyü sınırlarında, Aşağı Aktaş Kalesi adlı kale dışında, aynı bölgede belirli bir plan dâhilinde inşa edilmiş 4 Urartu kalesi daha tespit edilmiştir. Toplamda 5 olan bu kaleler, Urartu Krallığı'nın Kafkasya ve Kuzeybatı İran'a

düzenleyeceği seferlerden önce bu bölgeyi koruma altına aldığını göstermektedir. Ayrıca Iğdır Ovası'nın doğu kesimlerindeki zengin su kaynaklarının da kontrol altına alınmak istendiği değerlendirilmektedir (Özfırat, 2017, ss. 161-162).

Doğubayazıt Ovası'nda ise benzer bir yerleşim stratejisi izlenmiş, Bozkurt'un güneydoğusunda ve Ağrı Dağı'nın ova ile birleştiği alçak bir tepe üzerine inşa edilen Ömerağa Kalesi ile Kuzeybatı İran'a giden yol korunmuştur (Özfırat, 2014, s. 214-217).

İşpuini ve Menua'nın birlikte yönetimi döneminde stel içerik ve konularında değişiklikler görülmektedir. İşbu dönemde İşpuini ve Menua'nın birlikte anıldığı dört stel bulunmakta olup, bunlar Uiṭeruhi, Luşa, Katarza'ya ve Etiuhi ülkelerine karşı yapılan seferleri anlatan Surp Pagos steli; Uiṭeruhi, Luşa, Katarza'ya sefer, stel dikimi, ordu ve teçhizat sayılarının vurgulandığı Kasımoğlu/ Gyusnents/ Küm steli; Meşta, Qua, Şaritu, Ni gibi kentleri ve Parsua ülkesine düzenlenen seferlerin anlatıldığı Karagündüz steli ve Asurca-Urartuca olmak üzere dönemin ilk çift dilli stel olan Kelişin stelidir (Çilingiroğlu, 1994, s. 43; Çilingiroğlu, 1997, s. 70).

Söz konusu stellerde, Asur stellerinde olduğu gibi çeşitli bölgelere düzenlenen seferler ile ilgili ayrıntılar yer almakta; inşa faaliyetleri, ordu ve teçhizat sayıları, tehcir edilen nüfus ve ganimet olarak alınan hayvan sayıları belirtilmekte ve yazıtlar genellikle bir beddua kalıbı ile sonlanmaktadır. Özellikle Kelişin ve Surp Pagos stellerindeki beddua kalıpları dikkat çekicidir; bu tür lanetleme metinleri ilk kez bu stellerde ortaya çıkmaktadır. Lanetleme bölümü "*her kim bu yazıta karşı suç işlerse, buradan çalarsa, gömerse, suya atarsa, yerini değiştirirse, güneş ışığından gizlerse veya bir başkasına bunları yaptırıp tahrip et derse, Tanrı Haldi, Teišeba ve Šivini onu yeryüzünden yok etsin."* diye devam etmektedir (Payne, 2006, s. 37). Kelişin stelinde yer alan lanetleme kalıbının hem Asurca hem de Urartuca olarak yazılması, stel geleneği ve içeriğinin oluşumu açısından büyük bir öneme sahiptir (Resim 8). Bu çift dilli lanet kalıbı, Urartu'nun yazılı kültüründe Asur etkisinin güçlü bir göstergesi olarak kabul edilir. Benzer şekilde, Asur'da II. Aššurnaširpal dönemine ait Nemrut Monoliti'nde de uzun ve ayrıntılı bir beddua kalıbı yer almaktadır. Bu kalıplar, dönemin siyasi ve dinî anlayışında lanetlerin bir çeşit koruyucu ve caydırıcı işlev gördüğünü; düşmanlar veya hainlerin uğrayacağı kötü akıbetlerin Tanrı tarafından cezalandırılacağı inancını yansıtır. Burada geçen *"...her kim bu anıtı tahrip ederse, atarsa, yağla kaplarsa, toprağa gömerse, ateşle*

yakarsa, suya atarsa veya başka birine bu anıtı tahrip etmesini söylerse…" gibi ifadeler (Grayson, 1991, ss. 54-96) Urartu beddua kalıbıyla birebir örtüşmektedir. Metnin sonunda ise Tanrı Anu, Enlil ve Adad tarafından lanetlenmektedir (Grayson, 1991, ss. 96-103). Bu lanetleme kalıbının Asur kökenli olduğu ve Urartu yazıtlarına uyarlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, İşpuini ve Menua döneminde kullanılan lanet kalıbındaki ifadeler II. Aššurnaširpal dönemine ait kalıplardır ve bu nedenle daha erken bir dönemi yansıtmaktadır (Salvini, 2006, s. 45-46; Çilingiroğlu, 1997, s. 70).

İşpuini ve Menua'nın adlarının birlikte yer aldığı stellerde, seferler ve ele geçirilen yerleşimlerin ayrıntıları aktarılmaktadır. Özellikle Mesta ve Parsua seferlerini anlatan Karagündüz steli, Zagros bölgesine uzanan yol güzergâhına dikilmiştir. Kelişin steli ise Ardini/Muşaşir kentine ulaşan yol güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Bu bölgenin Haldi kültü ve Muşaşir bağlamında krallığın güneydoğu sınırında yer alması ve stelin dikildiği alan itibarıyla çift dilli olması anlaşılabilir bir durumdur (Salvini, 2006, s. 181).

> *"…Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua Irkuahe ülkesini… tığı zaman, bu yeri Menua yaptırdı. Tanrı Haldi kapılarını ve görkemli bir kale yaptırdı. Menua derki ki:…yaptırdım…kurdum..." (Melikishvili, 1960, s. 31; Payne, 1993, s. 32)*

Resim 9. Taşburun Solagert Yazıtı (Salvini, 2008, s. A-5-1)

"Egemen olan Tanrı Haldi'ye Menua İşpuinioğlu bu binayı yaptırdı. Ayrıca bir ***kale*** *yaptırdı. "Tanrı Haldi'nin şehri" adını verdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır…" (Melikishvili, 1960, s. 66; Payne, 1993, s. 32).*

Resim 10. Güşak Yazıtı (Salvini, 2008. A-5-36)

"…Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuinioğlu Menua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuinioğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesinin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır…(Dinçol, 1989, s. 138).

Resim 11. Pirabat Yazıtı (Dinçol, 1989)

"…Egemen olan Tanrı Haldi'ye Menua İşpuinioğlu bu görkemli binayı yaptırdı ve görkemli bir kale yaptırdı. "Menuahinili" adını verdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua İşpuinioğlu, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır…" (Melikishvili, 1960, s. 70, Payne, 1993, s. 32)

"…Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua İşpuinioğlu bu berzudibiduni binasını yaptırdı. Adı "Menua'nın berzudibiduni binasıdır. Görkemli bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua İşpuinioğlu, büyük kral, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır…" (Melikishvili, 1971, s. 379, Payne, 1993, s. 34).

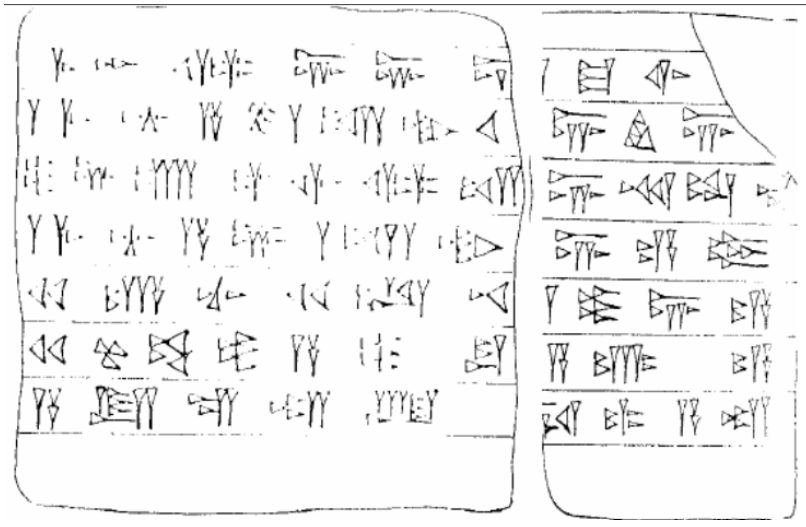
"…Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua İşpuinioğlu bir tulurini binası ve görkemli bir kale yaptırdı ve hiçbir şeyin önceden yapılmadığı yerde bir şehir yaptırdı…" (Melikishvili, 1960, s. 78, Payne 1993, s. 34).

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua, Aludiri şehrinde görkemli bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi'nin Kudretiyle Menua İşpuinioğlu, Aludiri şehrinde Tanrı Haldi'nin kapılarını yaptırdı ve görkemli bir kale yaptırdı..." (Melikishvili, 1971, s. 374; Payne, 1993, 31)

"…Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Menua İşpuinioğlu görkemli bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua İşpuinioğlu, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır…" (Melikishvili, 1971, s. 375; Payne, 1993, s. 31).

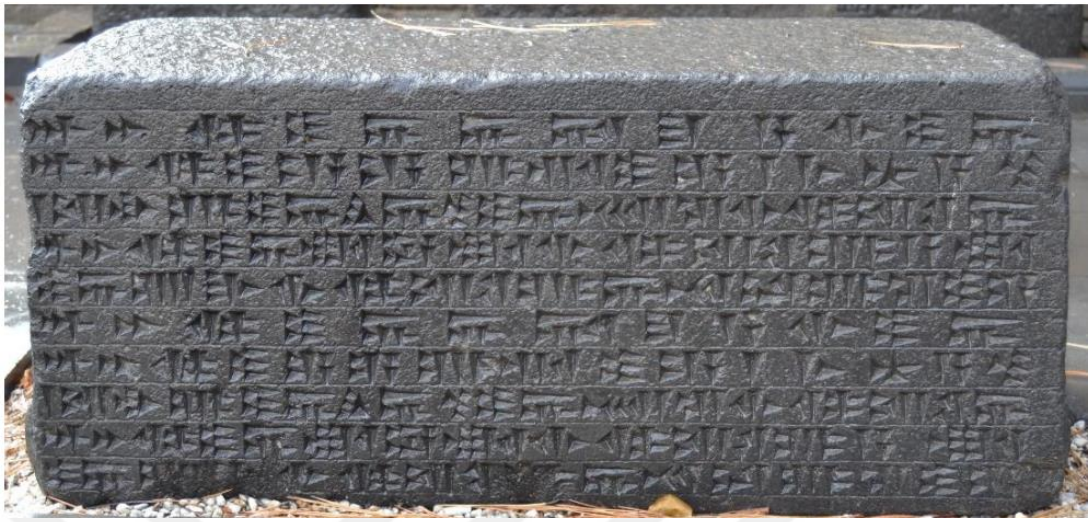
"Egemen olan Tanrı Haldi 'ye Menua İşpuinioğlu bu steli diktirdi(?). Ayrıca Tanrı Haldi'nin kapılarını yaptırdı ve görkemli bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua İşpuinioğlu, güçlü kral, büyük kral, dünyanın kralı, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır… Egemen olan Tanrı Haldi 'ye bu steli Menua İşpuinioğlu diktirdi ve görkemli bir kale yaptırdı. "Menuahinili" adını verdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua İşpuinioğlu, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır…" (Melikishvili, 1971, s. 376, Payne, 1993, s. 32).

"…Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle, İşpuinioğlu Menua bu görkemli kaleyi Hükümranlığı için yaptırdı. İşpuinioğlu Menua, güçlü kral, kudretli kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin efendisiyim..." (Dinçol, 1989, s. 138, Payne, 1996, s. 418).

Resim 12. Eleşkirt Yazıtı (Kuşçu, 2005)

"…Tanrı Haldi'nin gücüyle, efendi Tanrı Haldi' ye kral İşpuinioğlu Menua tanrı Haldi'ye bu Susi'yi dikti ve görkemli bir kale yaptı…" (Kuşçu, 2005, s. 25).

Resim 13. Sarmaç Yazıtı (Van Müzesi Arşivi)

Menua Krallığı Dönemi'nde Urartu Devleti, sınır bölgelerinde kaleler inşa edip bölge valileri atayacak kadar güçlü bir konuma ulaşmıştı. Tahta geçer geçmez, Urartu merkezinde hem idari hem de askeri alanda düzenlemeler yapan Menua, devletini Yakındoğu'da, evrenin en güçlü askeri gücüne sahip olan Asur ile rekabet edebilecek yegâne askeri güç hâline yükseltti. Menua'nın idealist kişiliğinin yanı sıra, Urartu'nun çeşitli bölgelere doğru önemli ölçüde yayılmasının belki de en önemli nedenlerinden biri, güneydeki güçlü savaş makinesi Asur'un iç isyanlarla mücadele ediyor olmasıydı (Sevin, 1979, s. 204). Babasının ölümünün ardından tahta geçen Menua (MÖ 810–785/80), Urartu tarihinin en idealist ve enerjik krallarından biridir (Belli, 1982, s. 156). Güçlü bir ordu kurarak askerî seferlere başladı (Kaya, 2011, s. 37). İlk olarak dış seferlerde daha başarılı olabilmek için hâlâ varlığını sürdüren eski aşiret beylerini denetim altına almaya çalıştı ve ardından ülkesinin etki alanını batıda Elazığ yöresinden doğuda Urmiye Gölü kıyılarına kadar genişletti (Sevin, 1979, s. 211).

Menua, ele geçirdiği ülkelerden sağladığı ganimetler sayesinde devlet otoritesini hızla pekiştirerek, ülkenin neredeyse her bölgesinde geniş kapsamlı bayındırlık faaliyetlerine girişmiştir. Tahta geçer geçmez, mimari ve askeri alanda güçlü siyasi rakiplerle daha etkin mücadele edebilmek için sürekli olarak çalışmıştır. Bu döneme ait merkezi bölgedeki önemli bayındırlık örnekleri arasında, Van yakınlarındaki Kevenli ve Yukarı Anzaf kaleleri sayılabilir (Sevin, 1979, s. 204).

Van Gölü'nün kuzeydoğu ucunda, batıdan ve kuzeyden gelen stratejik yolların kesiştiği noktada, Muradiye civarında inşa edilen Körzüt Kalesi de Menua'nın gerçekleştirdiği önemli projeler arasındadır. Daha kuzeyde, Aras Vadisi'ne yönelik harekâtlar için üs olarak kullanılan Ağrı'nın Patnos ilçesindeki Aznavurtepe kayalıklarında yer alan Aludiri, ile batıda Murat Irmağı kıyısında Palu'da kurulan Şebeteria kaleleri ve bölge merkezleri yine bu kral dönemindendir.

Doğu bölgesinde, Urmiye Gölü'nün güneyinde babasıyla ortak inşasına başladıkları Kalatgah Kalesi'nin yanı sıra, yeni ele geçirilen Maşeta (Hasanlu) bölgesinde de kaleler inşa edilmiştir. Aras Vadisi'nin denetimi Menua için büyük önem arz etmiş ve bu kapsamda Iğdır Ovası'nda Menuahinili (Karakoyunlu), kuzeydoğuda ise Kuzeybatı İran'da Werahram kurulmuştur.

Menua Dönemi'nde askerî seferlerin yanında bayındırlık çalışmalarına verilen yoğun önem, Urartu'nun hem batı hem de Kuzeybatı İran coğrafyasındaki egemenliğinin uzun süre devam etmesini sağlamıştır (Sevin, 1979, s. 204).

Menua Dönemi'ne ilişkin dikkat çekici bir başka husus, ne eş zamanlı ne de sonraki Asur kaynaklarında Menua'dan söz edilmemesidir. Asur krali yazıtlarında Menua'nın adının hiç geçmemesi, yukarıda da belirtildiği gibi, o dönemde Asur'un iç isyanlarla meşgul olduğu ve bu nedenle Urartu'nun egemenlik alanlarına sefer düzenlemediği şeklinde yorumlanmaktadır. Bu sebeple, Menua Dönemi'ne ilişkin bilgileri diğer Urartu krallarının aksine yalnızca yerli kaynaklardan edinmekteyiz. Bugüne kadar bilinen Urartu yazıtlarının önemli bir kısmı onun döneminden kalmadır ve bu yazıtların buluntu yerleri yalnızca Van Gölü çevresiyle sınırlı olmayıp, Kuzeybatı İran, Patnos ile Elazığ-Malatya gibi uzak bölgeleri de kapsamaktadır. Bu durum, Urartu'nun bu dönemdeki egemenlik sahası hakkında önemli ipuçları sunmaktadır (Salvini, 2006, s. 197).

Belirttiğimiz gibi, Menua'nın tahta geçtiği MÖ 9. yüzyılın sonlarında Urartu Krallığı, MÖ 9. yüzyılın ortalarına kıyasla çok daha güçlü ve organize bir yapıya erişmiştir (Sevin, 1979, s. 204). Menua'nın saltanatının ilk yıllarında askeri faaliyetlerin yanı sıra bayındırlık işlerine ağırlık verilmesi, muhtemelen askerî seferler sonucu elde edilen yeni bölgelerde kalıcılığın sağlanması amacını taşımaktadır. Zira bu dönemde ele geçirilen topraklarda inşa edilen yollar ve kaleler, merkezle olan iletişimin sağlıklı şekilde sürdürülmesi için zorunlu olmuştur. Menua'nın dönemine yönelik hedefleri, başkent

Tuşpa'dan çeşitli yönlere giden yollar üzerine kurulan kaleler ve diktirilen yazıtların dağılımından kolaylıkla izlenebilmektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 55).

2.2.1. Menua Dönemi Askerî Faaliyetler

Menua Dönemi'nde Urartu Devleti gücünün zirvesine ulaşmış ve düzenlediği askerî seferlerle her yöne doğru yayılma göstermiştir. Örneğin batıda Fırat hattına ulaşılmış, kuzeyde Aras Ovası nihayet Urartu topraklarına katılmış ve güneyde ele geçirilen topraklarda bölgeler kurulup valiler atanmıştır. Urartular, güneydoğuda Zagros'un öte yakasındaki Mana topraklarını işgal edebilecek noktaya gelirken, güneyde Yukarı Dicle Havzası'nda Asur'la karşı karşıya gelmişlerdir (Salvini, 2006, s. 59). Urartu'nun bu dönemde Asur için stratejik öneme sahip Yukarı Dicle bölgesinde etkin olması, buradan Asur'a giden lojistik desteğin kesintiye uğraması anlamını taşımaktadır. Menua tarafından Taştepe'ye diktirilen yazıtta Mana ve Barşua ülkeleri üzerine düzenlenen seferlerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Yazıta göre, Menua Meşta kentini ele geçirdikten sonra, bölgenin en iyi at yetiştiren alanlarından biri olan Mana ülkesini tamamen fethetmiştir. Mana, erken dönemlerden beri Asur ordusunun at ihtiyacını karşılayan önemli bir kaynak bölgesi idi. Mana ülkesinin tarihi coğrafyası, Urartu'nun Batı İran toprakları içindeki egemenlik sınırlarını anlamamız açısından önem taşımaktadır. MÖ 9 yüzyılın ikinci yarısı boyunca Asur egemenliği altında bulunan ve doğal kaynaklarının büyük bölümü Asur'a taşınmış olan bu ülkenin Menua Dönemi'nde Urartu yönetimine geçmesi, krallığın bu bölgelerdeki hâkimiyet kurma başarısının önemli bir göstergesidir (Çilingiroğlu, 1997, s. 56).

III. Adad-Ninari'nin (MÖ 809–782) İran Yaylası'nda Mana ülkesine yönelik düzenlediği seferler, Urartu'nun bölgedeki askeri planlarına karşı bir hareket olarak değerlendirilmelidir. III. Adad-nirari tahta geçer geçmez kuzey bölgelerine önem vermiştir; çünkü bu bölgelerin Asur Krallığı için stratejik önemi büyüktü (Salvini, 2006, s. 61). Günümüzde Doğu Anadolu'da bulunan steller, Adad-Ninari'nin Suriye-Anadolu bölgesine de sefer düzenlediğini göstermektedir. Örneğin, Antakya Müzesi'nde yer alan bir stel, Adad-Ninari ve komutanı Şamsi-İlu'nun Hamat ile Arpad arasındaki Orontes sınırını belirlemek için müdahalede bulunduğunu kaydederken; Maraş Müzesi'nde korunan bir diğer stel ise Adad-Ninari ve efsanevi Semiramis olarak bilinen

Sammuramat'ın Kommagene ile Gurgum (Maraş) sınır anlaşmazlığını çözmek amacıyla sefer yaptığını belgelemektedir (Salvini, 2006, s. 61).

Bu dönemde Urartu'nun daha çok Asur egemenliği altında bulunan ve Asur'a vergi veren batı bölgelerine yayılma isteği, Asur ve Urartu arasında çatışma potansiyelini güçlendirmiştir. Urartu'nun egemenliğini genişletmeye çalıştığı Malatya ile Asur'un kontrolündeki Pazarcık, Malatya Dağlarıyla birbirinden ayrılmaktadır. Melid (Malatya) Krallığı, Asur ve Urartu'nun çatışmalarına sahne olmuş ve bu krallık dönem boyunca denge politikası izleyip her iki süper gücün yanında yer almıştır. Doğu Toroslar ise iki rakip gücün batıya doğru yayılımını, doğu Anadolu'nun komşu bölgelerinde birbirleriyle doğrudan temas kurmadan sürdürmelerini sağlayan doğal bir sınır olmuştur (Salvini, 2006, s. 61).

Fırat Havzası'na hâkim olma arzusu, sahip olduğu kaynaklar nedeniyle sadece Urartu için değil, aynı zamanda Asur için de uzun süredir büyük bir tutku olmuştur. Aşağı Fırat Havzası'nda yer alan Alzi ülkesi, başlangıçta Asur'a vergi veren bir ülke konumundaydı. Menua Dönemi'nde batı yönünde genişleme politikası izleyen Urartu Devleti, burayı ele geçirerek egemenlik sahasını Hatti ülkesine kadar genişletmiştir. Ancak Urartu hâkimiyetine giren Alzi ülkesi, sık sık isyan etmiş; örneğin Menua Dönemi'ne ait Patnos Aznavurtepe tapınak yazıtlarından anlaşıldığı üzere, günümüz Elazığ çevresinde bulunan Alzi ülkesi, Menua'nın Şatiru isyanı ile meşgul olması fırsatını değerlendirerek ayaklanmıştır. Bu isyan Menua tarafından bastırılmış ve Alzi, komşusu Şaşnu ülkesiyle birlikte yeniden Urartu egemenliğine girmiştir (Yıldırım, 1987, s. 288).

Menua'nın yayılmacı siyasetini yansıtan bir diğer metinde ise Van'da bulunan bir yazıtta, Urartu'nun Hate ve Alzi ülkelerine sefer düzenlediği ve 2113 kişinin tutsak alındığı belirtilmektedir. Aynı döneme ait Aznavurtepe kitabelerinden anlaşıldığına göre, Menua bu bölgede bulunan Qutume şehrinde bir müstahkem kale inşa ettirmiştir. Urartu'nun bu toprakları denetim altına alıp buralardan vergi ve haraç toplaması, sadece Asur'un otoritesine darbe vurmak ve askeri üstünlük sağlamak anlamına gelmemekte, aynı zamanda Urartu ekonomisi için de büyük önem taşımaktaydı. Çünkü eski çağlarda dahi güçlü bir ekonomi, güçlü bir ordunun temelini oluşturuyordu (Yıldırım, 1987, s. 288).

Batı bölgelerinde önemli bir güç hâline gelen Menua, Fırat Nehri boyunca yöre halklarına ve en güçlü engellerinden biri olarak görülen Milid (Melid) Krallığı'na antlaşma yoluyla egemenliğini kabul ettirmiştir. Urartu, bu krallıklara karşı Asur gibi acımasız davranmamıştır. Söz konusu antlaşmanın Palu (Şebeteria) bölgesinde yapıldığı ve buradaki Menua yazıtı ile belgelediği bilinmektedir. Şebeteria, Urartu Krallığı'nın batı sınırlarının korunmasında güvenilir bir kent olarak görev yapmış; bölgeye yapılan seferlerde karargâh işlevi gören bir uç kale niteliğine sahip olmuştur. Menua Dönemi'ne ait Palu ve Perisu kenarındaki Bağın kalelerinde bulunan kaya tünelleri, kaya mezarları ve yazıt gibi mimari unsurlar, Urartu'nun Palu'nun batı ve güneybatısına kadar uzanan etkisini ve Menua'nın Fırat kavsi içinde askeri hâkimiyet kurduğunu ortaya koymaktadır (Yıldırım, 1987, s. 288).

II. Aššurnaširpal ve III. Salmanassar Dönemlerindeki büyük Asur seferlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Urartu Devleti'nin kurulması ve askeri gücünün pekişmesinin ardından, Toros Dağları'nın doğu uzantıları bu krallığın güney sınırını oluşturmuş ve bu dağlar aynı zamanda Asur ile Urartu arasında doğal bir bariyer işlevi görmüştür. Bu dağlık coğrafya, Asur karşısında Urartu'nun elini güçlendiren faktörlerden biri olmuş; zira Asur'un bu zorlu dağlık bölgeyi aşarak Urartu merkezine ilerlemesi, kendisi için ekstra enerji ve zaman kaybı anlamına gelmiştir. Ayrıca, Urartu'nun bu dağlık bölgelerdeki varlığı, Asurluları eski Nairi ülkelerinden uzak tutmuştur, çünkü bu coğrafyada Urartu ile doğrudan karşılaşmak Asur için her zaman tercih edilen bir durum olmamıştır. Urartu'nun burada sağladığı psikolojik üstünlük daha sonra II. Sarduri'nin III. Tiglat-Pileser'e meydan okuması biçiminde ortaya çıkmış, ancak Kommagene'de Urartu ordusu ağır bir yenilgi almıştır (Salvini, 2006, s. 62).

Doğu-batı doğrultusunda uzanan ve doğu ucuna Zagros Dağları'nın eklendiği bu dağlık coğrafya, Urartu ile Asur arasındaki nüfuz bölgelerini birbirinden ayırmaktadır. Bu coğrafyanın orta kesimlerinde önemli geçitlerin bulunması sebebiyle, Urartular burada defalarca Asur'a bağlı olan yerel beyliklere saldırılar düzenlemişlerdir. Menua dönemine ait korunagelmiş bir metin, güney ve Yukarı Dicle'ye yönelik gerçekleştirilen ilk Urartu seferlerinin özetini sunmakla birlikte, bu metni hâlâ kesin bir zaman dilimine oturtmak mümkün olmamaktadır (Salvini, 2006, s. 62).

Menua'nın Yukarı Dicle Havzası'na özel önem vermesinde, bölgenin zengin tarım, hayvancılık ve kereste kaynaklarının etkili olduğu düşünülmektedir. Ancak Urartu'nun, bu bölgelerdeki hammadde kaynaklarının kullanımında Asur'un uyguladığı acımasız politikaları benimsemediği bilinmektedir. Menua dönemine ait yazıtlarda geçen bazı yer isimlerinin, Asur kayıtlarında da yer alması sebebiyle, Yeni Asur yurttaş tarihî coğrafyasını değerlendirirken bu isimler referans olarak kullanılabilmektedir.

Fethedilen şehirler arasında Dirgu(ni) ve İşala(ni) ile Uliba(ni) ve Qume(ni) isimleri öne çıkmaktadır. İlk iki şehir, Menua'nın Karacadağ bölgesine kadar ulaştığını gösterdiği için ayrı bir öneme sahiptir. Bu şehirlerin Asurca karşılıkları Dirria ve İzallla olup, günümüzde Diyarbekir yakınlarında, Dicle Nehri'nin kıvrıldığı bölgede konumlanmaktadır. Ulluba/Ulliba adıyla bilinen diğer şehir ise Irak-Türkiye sınırındaki dağlık Zaho bölgesinde ve Doğu Habur Vadisi'nde yer almakta olup, Urartu ve Asur arasındaki mücadelelere sahne olan bir diğer stratejik bölgedir (Salvini, 2006, s. 62).

Menua Yazıtı'nda yer alan "Qumenu'nun ülkesinin diğer yanındaki Asur Ülkesi'ne (Pari Asurini) kadar ilerledim" ifadesine güvenmemiz gerektiği belirtilmektedir çünkü Urartu kralı Menua, bu seferle "abarakku" olarak adlandırılan, yani yüksek bir mevkide bulunan Asur memurunun yönettiği bir bölgei fethetmiştir (Salvini, 2006, s. 62). Ancak, bu seferle ilgili bilgilerin Asur yazıtlarında yer almaması ve Urartu kaynaklarının bu konuda sınırlı olması nedeniyle, Menua birliklerinin böylesine ileri bir bölgeye lojistik destek sağlamada ciddi zorluklar yaşamış olabileceği ve bu nedenle ne kadar uzun süre dayanabildikleri kesin olarak bilinmemektedir (Salvini, 2006, s. 62). Elimizdeki yazılı ve arkeolojik kaynakların kısıtlılığına rağmen, Diyarbekir ile Zaho arasındaki Dicle Nehri'nin yukarı kesimi ve Habur Vadisi, Urartuların ulaştığı en güney bölgeler olarak kabul edilmektedir (Salvini, 2006, s. 62).

Menua döneminde Urartu, Kuzey Mezopotamya'daki yer isimlerinin Urartu ve Asur kaynaklarında eşleştirilmesi ve yeni tarihi coğrafya araştırmaları ışığında, Yukarı Dicle Havzası'nda Asur ile nüfuz alanlarının yer değiştirdiği düşüncesini ortaya koymaktadır. Bu dönemde Dicle Havzası'na düzenlenen askerî seferlerde Urartu'nun üstünlüğü açıkça görülmektedir. Ayrıca, Urartu'nun artık Asur egemenliği altında bulunan bölgelere başarılı askeri harekâtlar düzenleyip buraları hâkimiyeti altına aldığı anlaşılmaktadır (Salvini, 2006, s. 62).

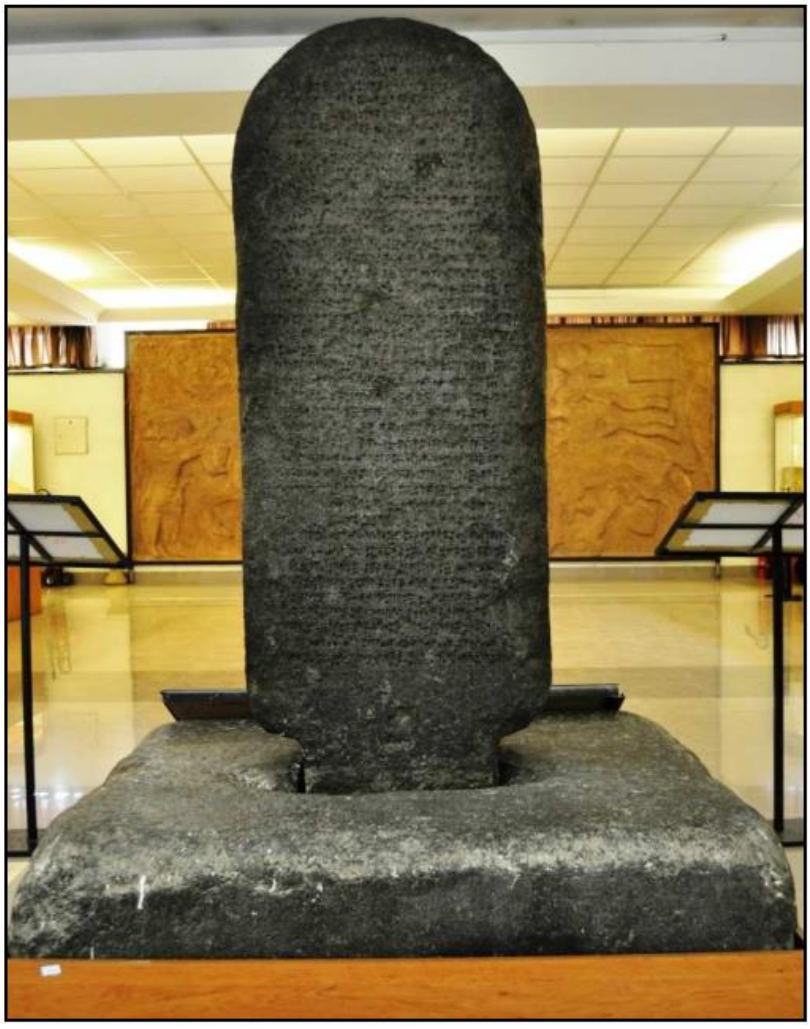
Menua'nın hükümdarlığı sırasında Urartu ordusu sadece güney, güneydoğu ve batıdaki seferlerle sınırlı kalmamış; güç ve etkinlik zirvesine ulaşan krallık, Transkafkasya bölgesinde de etkin askeri faaliyetler göstermiştir. Bu seferler sonucunda Urartu'nun hâkimiyet alanı Menua ve ardılları döneminde Aras Nehri'nin öte yanına kadar genişlemiştir. Yeni fethedilen kuzey bölgelerinde kalıcılığı sağlamak için yeni kentler inşa edilmiş ve bu bağlamda, Haldei-URU ve Arşuniuini kentleri mimari ve tarımsal faaliyetleriyle Karahan Stelleri'nde bilgi kaynakları arasında yer almıştır. Aynı bölgede Menua döneminden kalma başka yazıtlar da bulunmuştur (Salvini, 2006, s. 62).

Bahsi geçen yazıtlar Bendimahi Çayı Ovası'nda yer alan Körzüt kalesi çevresindeki köylerde, taş blokları üzerine yazılmıştır. Bunlar, muhtemelen Körzüt'teki çeşitli yapılara ve çevredeki diğer yerlere dikilecek yazıt kopyalarından oluşmaktadır. Yazıtlarda işle edilen konular, Urartu'nun bölgeye düzenlediği seferler sonucunda elde ettiği başarıları anlatmaktadır. Çoğunun temelleri bugün hâlâ gözlemlenebilen bir "kula tapınağı" (Susi) cephesine aittir (Salvini, 2006, s. 63).

Urartu, Erikua (İrikua) kabilesinin topraklarını egemenliği altına almış ve Etiuni ülkesini baskı altında tutarak haraç vermeye zorlamıştır. Bu bölgedeki Etui(hi/ni) kabilesiyle mücadele, Urartu'nun İşpuini ve Menua'nın ortak döneminden itibaren devam etmekteydi. Menua döneminde Trans Kafkasya'ya tekrar önem verilmesi, Urartu dış politikasının sürekliliğini ve sürdürülebilir stratejilerini göstermektedir. Yani belirlenen dış politika hedefleri yalnızca tek bir kralın dönemine özgü kalmamış, sonraki krallar tarafından da devam ettirilmiştir (Salvini, 2006, s. 63).

Söz konusu seferlerde elde edilen ganimetler arasında 1.733 at, 7.616 sığır ve 15.320 koyun bulunmaktadır. Esir sayısının metinde abartıldığı düşünülse de, bu zaferler Menua için büyük bir övünç kaynağı olmuştur. Metnin doğru yorumlanması hâlinde dikkat çeken bir diğer unsur, esirlerin Urartu tarafından da Asur'da olduğu gibi asimile etme (Asurlaştırma) politikası kapsamında başka bölgelere sürülmüş olmalarıdır. Ele geçirilen esirler, Tuşpa ve Urartu egemenliği altındaki iki kent olan Aelia ve Altuquia'ya yerleştirilmiştir. Özellikle Altuquia'nın, Sargon'un yazıtlarında adı geçen ve Zağros Dağları doğusunda, Urmiye Ovası'nda bulunan Ualtuquia olması, Urartuların savaş esirlerini uzak bölgelere sürme uygulamasını Asurlulardan benimsediğini göstermektedir (Salvini, 2006, s. 63).

Menua'nın hükümdarlığı döneminde önemli ölçüde genişleyen Urartu topraklarının etkin bir şekilde denetim altında tutulması zorunluluğu, uygun bir idari örgütlenmenin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle, Urartu Dönemi'ne ait kaynaklarda ilk defa bölge valilerinin atandığından söz edilmektedir. Uzak bölgelere vali tayin edilmesi, bu bölgelerdeki Urartu egemenliğinin kalıcı olmasında önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, Bağin bölgesi Titia adlı bir valiye emanet edilmiştir; ayrıca, batı bölgelerine düzenlediği seferler sonucunda Alzi ülkesini ele geçiren Menua, buraya da bir vali atamıştır. "Titia" ismi, Urartu kaynaklarında şimdiye kadar adıyla bilinen tek vali olarak geçmektedir. Metinlerde LU ENAM şeklinde yazılan bu unvan, I. Argişti ve II. Sarduri'nin yazıtlarının yanı sıra I. Rusa'nın bir yazıtında da karşımıza çıkar. Öte yandan, II. Sargon'un Urartu bölge valilerinden bahsettiği mektuplar, dönemin siyasi ve askeri gelişmeleri hakkında daha fazla bilgi sunmaktadır (Salvini, 2006, s. 65).

Resim 14. Kelişin Steli-Urmiye Müzesi (Genç, 2015, s. 323).

İşpuini ve Menua döneminde stellerin kapsamı, ayrıntıları, dikildiği alanlar ve krallık için önemi giderek netleşmiştir. Özellikle Menua'nın döneminde dikilen steller içerik ve boyut açısından büyük çeşitlilik göstermektedir. Urartu tarihinde hiçbir kral Menua kadar çok stel diktirmemiştir; onun stelleri öncelikle Van Gölü Havzası olmak üzere batıda Bağın ve kuzeyde Erzurum'a kadar yayılmıştır. Bu dönemde başkent Tuşpa ve çevresinde çeşitli tanrılara adanmış stellerin yoğunlaştığı; stellerin ise ağırlıklı olarak seferler, imar ve inşa faaliyetleri, haraç ve ganimet alımları ile tehcir edilen nüfus gibi eylemleri konu edindiği görülür. İçerik açısından bu stellerin Asur stelleri ile benzerlik taşıması dikkat çekicidir.

Günümüze kadar Menua dönemi ve faaliyetlerine ait 40'a yakın stel parçası ulaşmıştır; bu parçaların tamamını tam bir stel olarak değerlendirmek mümkün olmasa da örneğin Karahan'da bulunan Menua stelleri 10 parçadan oluşmaktadır. Bahsi geçen stellerde Menuahinili adı verilen kentte açılan bir kanaldan ve yerleştirilen nüfustan, Arşuniuini kentinde gerçekleştirilen Haldi-Ka inşasından, yeni É.GAL yapılarından, kent, burganani, bağ ve bahçelerin kurulmasından; ayrıca Tanrı Haldi'ye adanmış stellerden, kralın unvanlarından, Tanrı Şivini'ye adanan stellerden ve beddua ifadelerinden söz edilmektedir. Bu içerikler genellikle birbirine çok yakın ve benzerlik taşımaktadır (Dinçol & Kavaklı, 1978, ss. 8-10, 19-20).

Karahan köyü çevresinde bulunan yaklaşık 325 stel parçasının arkeolojik bağlamı bilinmemekle birlikte (Dinçol & Kavaklı, 1978, ss. 7, 17), bunların üç stel serisi oluşturduğu düşünülmektedir (Salvini, 2006, s. 181). Menua stellerinde Tanrı Haldi'nin yanı sıra Huṭuini, Şivini, Elipuri, Quera, Şebitu, Teişeba, Ua, Ura ve Nalaini gibi tanrılara da adak ve ithaflar yapılmaktadır. Özellikle Tanrı Haldi ve Huṭuini'ye adanmış iki stel parçasında İşpuini, Menua ve İnušpua isimleri bir arada geçmektedir. İnuşpua'nın bu stellerde yer alması, ona ilişkin kaynaklar açısından önem arz eder. Menua'nın dikkat çekici stellerinden biri de Alazlı/Tirmit stelidir. Haldi'ye adanan bu anıtsal stel, Urme ülkesinde Tirmit, Alaue, Urşani kenti ve Urmeuhi ülkesi üzerine düzenlenen seferlerin yanı sıra Urme ülkesi, Tarparakani ve Erimani kentlerinin ele geçirilmesinden, Qulmeri'ye seferlerden, 400 kentin yıkılışından, É.GAL yapıların yakılışından ve yeni bir É.GAL inşasından söz etmektedir (Genç, 2015, s. 325). Urme bölgesindeki yerleşimler ele geçirildikten sonra Menua'nın Qulmeri ve Išala'ye düzenlediği seferler sonrasında,

dönüş yolunda Urme ülkesinde zaferlerini belgeler nitelikte, yaklaşık 3,26 cm yüksekliğinde anıtsal bir stel diktiği anlaşılmaktadır.

Resim 15. Karahan Steli (Genç, 2015, s. 321).

Tirmit stelinde geçen Qulmeri ve Išala gibi şehirlerin adı, seferlerin geniş ve derin bir coğrafi alanı kapsadığını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Muş stelinde adı geçen Kumme/Qulmeri kentinin Batman Çayı'nın doğusunda bulunan Gre Migro'ya lokalize edilmesi (Kessler, 1995, ss. 57-58) ile Išala kentinin ise Nusaybin ve İdil ilçeleri arasında, Sufan Çayı kaynağı civarına yerleştirilen İzalla ile eşitlenmesi (Diakonoff & Kashkai, 1981, s. 45) (Genç, 2015, s. 321). bu yerleşimlerin Güneydoğu Anadolu'nun önemli stratejik noktalarında bulunduğunu ortaya koyar.

Tirmit Steli'nin bulunduğu alan ve içeriği düşünüldüğünde, Urme ülkesinden çok daha güneye kadar uzanan Qulmeri kenti ve tahrip edilen 400 kentten bahsedilmesi,

seferlerin URU-i-sá-la-a-ne (Išala) kentine kadar ulaştığını ve bu seferler hakkındaki anlatımların bir stelde toplandığını, bunun da ele geçirilen Urme ülkesine dikildiğini gösterir. Bu durum, Menua'nın yıllıklarının yer aldığı Surp Pagos Steli'nde de desteklenmektedir; burada Uliba, Dirguni ve İşala kentlerinin ele geçirildiği ve Qumenukentinden Assur ülkesine kadar uzanan bölgelerin hâkimiyet altına alındığı belirtilmektedir (Salvini, 2006, s. 62). Dolayısıyla, stellerin her zaman seferlerin gerçekleştiği ya da ulaştığı en son noktaya dikilmediği anlaşılmaktadır.

Ayrıca, Yukarı Dicle ve dolayısıyla Asur ile Urartu arasındaki sınırı oluşturan Güneydoğu Torosların kuzeyinde yer alan Tirmit steli, bulunduğu konum itibarıyla adeta bir sınır taşı işlevi görmektedir. Bu da seferlerin coğrafi kapsamı ve sınır ilişkileri açısından stellerin sadece savaş alanı değil, aynı zamanda siyasi sınır ve egemenlik simgeleri olduğunu ortaya koymaktadır.

Menua'nın batıda bilinen steli ise Mazgirt-Bağın stelidir. Tanrı Haldi'ye adanan bu stelden yönetici olarak Titia'nın atanmasından bahsedilirken, Menua'nın Palu yazıtında da Tanrı Haldi'ye (NA4pu-lu-si ku-gu-u-ni) bir stel diktiği belirtilmektedir. Bu durum, söz konusu içeriğe sahip bir stel bulunduğu ve Bağın Steli'nin, Palu yazıtında bahsedilen stel olma ihtimalinin yüksek olduğu sonucunu desteklemektedir (Salvini, 2006, s. 181). Ek olarak, Menua'nın Surp Pagos Steli olarak adlandırılan yazıtının bir yazıt kaidesi olduğu anlaşılmaktadır (Resim 15).

Resim 16. Surp Pagos Kaidesi (Genç, 2015, s. 326).

Tanrı Haldi'ye adanan ve Alia şehri ile Dainalitini Irmağı'ndan bir su kanalının inşasından söz eden Salmanağa/Artsovaberd steli, 3 metreyi aşan yüksekliğiyle dikkat çekmektedir (Resim 17).

2 metreye yaklaşan yüksekliğiyle Patnos steli (Resim 16), Tanrı Haldi'ye adanmış olup, Haldi-Ka ve É.GAL yapıların inşasından söz etmektedir. Benzer şekilde, Yedikilise/Varagavank steli de stel dikimi ve bir kent inşasına dair bilgiler içermektedir. Ancak Güsak Steli, Tanrı Haldi'ye adanmış olmasının yanı sıra, Haldi-Ka ve É.GAL inşa faaliyetleri ile Haldi kenti adının verilmesinden, bağ ve bahçelerin kurulmasından ve Haldi'ye kurban sunumu ile stel önünde şarap sunumunun yapılmasından bahsetmesi bakımından farklılık göstermektedir. Özellikle şu ifadenin yer alması dikkat çekicidir: "*Üzümler olgunlaşırsa (?) 1 sığır ile 3 koyun kurban edilmelidir ve şarap Haldi Kapısı ve stel önünde sunulmalıdır*." (Salvini, 2006, s. 182).

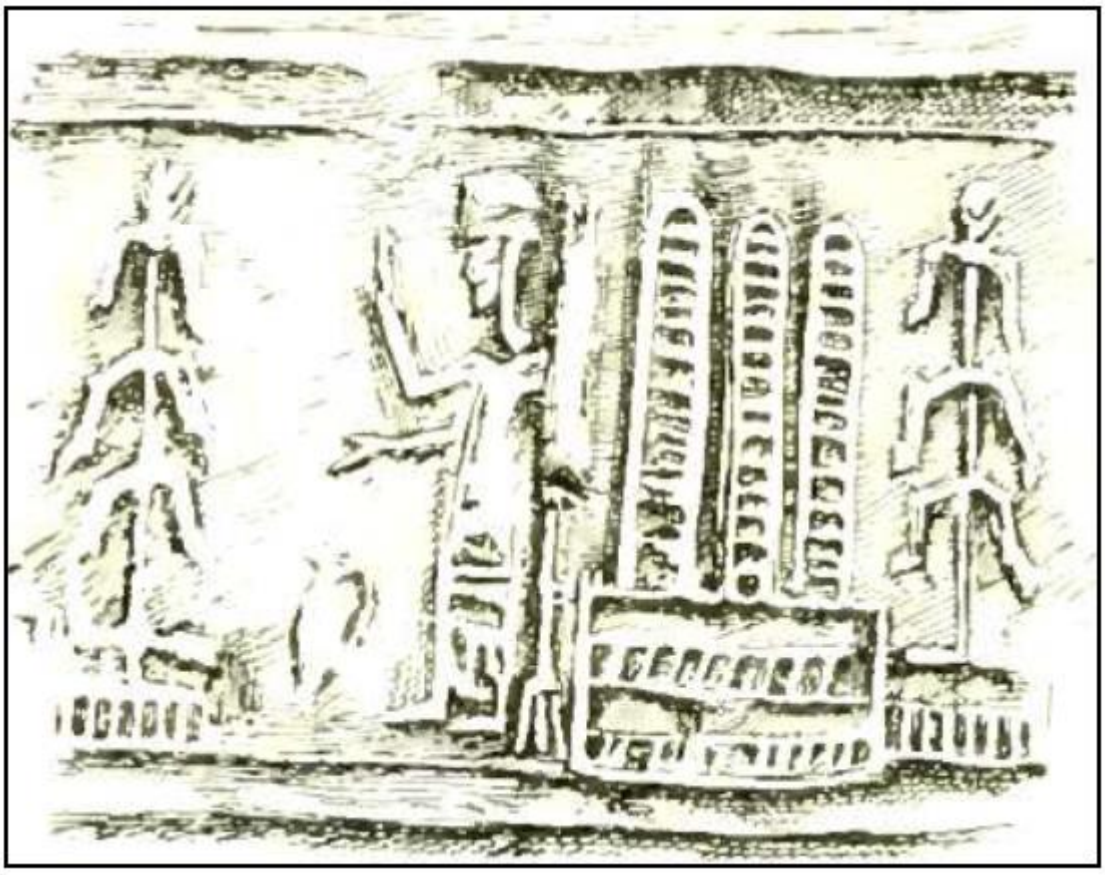

Resim 17. Salmanağa Steli (Genç, 2015, s. 327).

Resim 18. Patnos Steli (Genç, 2015, s. 327).

Güsak Steli'nin önünde sıvı sunumunun yapılması, stellerin yalnızca anıt ya da belge işlevi taşımalarının ötesinde, dinsel ve ritüel açıdan da bir işlev gördüğüne işaret eder. Bu, Urartu'da açık hava kült alanlarının önemini göstermekte olup, Toprakkale'de bulunan bir mühür üzerindeki sahnede de benzer açık hava kült uygulamalarının betimlenmiş olması (Resim 18) bu alandaki dinsel pratiklere dair somut bir kanıt sunmaktadır. Böylece steller, Urartu dinî hayatında sadece yazılı belge değil, aynı zamanda ritüel mekân ve kült objesi olarak da işlev görmüştür (Genç, 2015, s. 328).

Resim 19. Toprakkale Mührü (Lehmann-Haupt, 1907. 82, Fig. 54)

2.3. MENUA DÖNEMİNDE URARTU DEVLET YÖNETİMİ

Menua'nın siyasi politikaları ve imar faaliyetleri, Urartu Krallığı'nın kısa sürede Doğu Anadolu ve çevresinin en önemli devleti hâline gelmesine büyük katkı sağlamıştır. Asur'un buhranlı bir dönemde bulunmasından faydalanan Menua, İşpuini döneminde başlayan Manna ve Parsua seferlerini sürdürmüş; bu durum ele geçen yazıtlardan da açıkça anlaşılmaktadır (Melikishvili, 1960, no 150; König, 1955-57, no 16; Olmstead, 1964, s. 159).

Bu dönemde Asur-Urartu mücadelelerinde üstün olan taraf Urartu olmuş, Asur'un hâlâ siyasi ve iç buhranlarını aşamamış olması da bu üstünlüğün temel sebebi olmuştur. Menua, bu durumdan yararlanarak devletinin sınırlarını doğudan batıya, kuzeydoğudan güneydoğuya kadar genişletmiş ve böylece Urartu tarihindeki en geniş sınırlar oluşmuştur. Seferlerin ana güzergâhı genellikle batı ve kuzey yönlerine yönelik olmuş,

özellikle Malatya'nın bu dönemde Urartu topraklarına katılması batıdaki genişlemenin önemli bir göstergesi olmuştur (Belli, 1982, s. 156).

Menua döneminde kuzeye yapılan seferler de yoğunlaşmış ve kuzey yayılımı, sadece Menua için değil, Urartu krallığı açısından da büyük önem taşımıştır. İşpuini döneminde başlayan kuzey seferleri Menua ve ardından gelen kral II. Sarduri tarafından da devam ettirilmiş, kuzey bölgesi krallık politikası hâline gelmiştir. Bu dönemde kuzeydoğuya ve kuzeybatıya yönelik seferler düzenlenmiş, özellikle Aras Nehri ve ötesi (kuzeydoğu) ve Erzurum çevresi (kuzeybatı) bölgesine yönelik faaliyetler hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklarla belgelenmiştir. Kuzeybatıya yönelen Urartu'nun bu yayılımı, Pirabat, Zivin/Süngütaş, Delibaba, Yazılıtaş ve Pasinler yazıtlarıyla doğrulanmakta; bu bölgelerde kaleler inşa edilmiş ve birbirine bağlı yollarla Erzurum'a kadar olan güzergâhta güvenlik sağlanmıştır.

Diauehi ülkesi sınırları içerisinde yer alan Horasan'ın güneyinde bulunan ve tamamı okunabilen Yazılıtaş yazıtında Menua, Diauehi'ye düzenlediği ilk seferi ayrıntılarıyla belirtir: Diauehi'nin başkenti Şaşilu'nun ele geçirilmesi, kent ve kalelerin ateşe verilmesi, Diauehi kralından haraç alınması gibi önemli başarılar yazıtta yer almaktadır. Sarıkamış güneybatısında yer alan Zivin/Süngütaş yazıtının da bu bölgenin tarihi coğrafyasına ve Urartu'nun kuzey yayılımına ışık tuttuğu ifade edilir.

Kuzeye, Aras Vadisi'ne doğru yapılan seferlerle ilgili en kapsamlı bilgi ise Menua'ya ait Körzüt Yazıtı'nda bulunmaktadır (Dinçol, 1976, s. 19-30; Dinçol-Kavaklı, 1978, s. 30-34). Buradan, Urartu'nun bu bölgelerdeki asıl hedefinin Erequa olduğu anlaşılmaktadır; Erequa ülkesi, büyük ihtimalle Trans Kafkasya'nın güneybatısında Iğdır Ovası ve çevresini kapsamaktadır (Diakonoff & Kashkai, 1981, s. 31).

Menua'nın askeri ve ekonomik icraatları, kuzeydeki önemli hammadde yataklarının ve verimli tarım-hayvancılık alanlarının ele geçirilmesini sağlamış, ayrıca hâkimiyet altına aldığı topraklardaki nüfusu da etkin biçimde kullanmıştır (Çilingiroğlu, 1994, s. 68-70).

Menua, bölgede düzenlediği seferleri yalnızca kısa süreli yağma amaçlı değil, kalıcı olmak ve sınırlarını sağlamlaştırmak için gerçekleştirmiştir. Bu durumu, askerî amaçlı inşa edilen kaleler ve garnizonlar açıkça ortaya koymaktadır (Pehlivan, 1991, s.

35; San, 2000, s. 21; Köroğlu, 2000, s. 721). Menua, ele geçirdiği stratejik öneme sahip yolların güvenliğini buralara yaptırdığı kaleler aracılığıyla sağlamış ve bu sayede kuzeyi sürekli kontrol altında tutmuştur. Bu akılcı kuzey politikası, Menua'dan sonraki krallar için örnek teşkil etmiştir. Ancak kuzey ülkeleri coğrafi zorluklar nedeniyle tamamen Urartu egemenliğine girmemiştir; bu durum, I. Argişti döneminde de devam etmiştir (Çilingiroğlu, 1994, s. 65-66).

Urartu Krallığı, merkeziyetçi yapıya geçiş sürecinde geleneksel ve özgün konfederasyon yönetiminden çıkarken, bu dönüşüm uzun bir zaman almıştır (Tarhan, 1986, s. 286). I. Sarduri'den Menua'ya kadar feodal beylerin yönetimde söz sahibi olduğu, bu beylerin kendi iç işlerinde serbest olmakla birlikte krala vergi verdikleri, askerî seferlere katıldıkları ve savaştan elde edilen ganimet paylaşımında yer aldıkları kaynaklarca bilinmektedir (Belli, 1982a, s. 188). Merkezi devlet yönetimine geçişin ilk adımları İşpuini döneminde atılmış olsa da, bunu büyük ölçüde başarıyla tamamlayan ve Urartu sınırlarını büyük ölçüde genişleten kral Menua olmuştur. Sınırların genişlemesi, merkeziyetçi yönetim ihtiyacını zorunlu kılmış ve bunun somut örnekleri Menua dönemindeki yoğun imar faaliyetleridir (Sevin, 1979, s. 148).

Urartu'da toplum, soylular, savaşçılar, çiftçiler ve köylüler gibi sınıflardan oluşmuş, coğrafyanın zorlu koşulları nedeniyle güçlü bir yönetim yapısı zorunlu hâle gelmiştir. Urartu kralları, askeri politikaların yanı sıra, kaleler, kentler, yollar ve su kanalları inşa ederek; bayındırlık faaliyetlerini merkezileştirmeye yönelik kullanmışlardır. Bu yönetim sistemi esasen Asur deneyiminden esinlenmiş ve Urartu coğrafyasına uyarlanmıştır. Kuruluşundan yıkılışına değin, zamanın şartlarına göre ufak düzenlemelerle korunan bu sistemde, ülkeyi mutlak şekilde yöneten krallar merkezde bulunmuş, idari yapılanmadaki tüm organizasyonların başı kral olmuştur (Sevin, 1979, s. 149).

Kralların yönetimindeki bu mutlak hâkimiyet ve yönetimin babadan oğula geçmesi, Urartu krallığının monarşik karakterinin en belirgin göstergesidir (Goetze, 1957, s. 195). Her ne kadar aynı sülale içinde geçiş olsa da, nadiren taht ortaklığı uygulaması görülmüştür; bu uygulama sadece İşpuini ve Menua dönemlerinde rastlanmıştır. Menua, tahta geçtiği dönemden itibaren taht ortaklığı ve veliaht seçimini kaldırmıştır (Sevin, 2003, s. 211).

Urartu kralları, güçlerini göstermek ve statülerini pekiştirmek amacıyla, eski Doğu geleneklerine uygun olarak, Asur kralları gibi büyük ve iddialı unvanlar kullanmışlardır. Bu uygulamaya ilk olarak I. Sarduri başlamış; ardından İşpuini döneminde de devam edilmiştir. Bu unvanlar, Urartu'nun güçlü bir devlet olduğunu, dünya devletleri ile eşit kabul edildiğini ve sınırlarının genişlediğini simgelemektedir (Özgüç, 1969, s. 2; Piotrovski, 1969, s. 64).

Merkezi devlet yapısını ve kralın otoritesini sembolize eden önemli bir unsur ise kalelerin, tapınakların ve sarayların kral veya tanrılar adına inşa edilmesi ve bu yapılarla ilgili yazıtlarda başka isimlerin yer almamasıdır. Ülkenin her bölgesinde askeri ve ekonomik gücün göstergesi olarak kurulan şehirler de daima kralın adını taşımış ve onun adına anılmıştır. Önde gelen şehirler arasında Armavir (Argiştihinili), Çavuştepe (Sardurihinili) ve Toprakkale (Rusahinili) bulunmaktadır (Tarhan, 1986, s. 288). En önemli şehir ise krallığın başkenti Tuşpa olmuştur. Krallar kendilerini "Tuşpa'nın efendisi" olarak adlandırmış ve bu unvan, 7. yüzyılda bile yönetim değişikliklerine rağmen devam etmiştir (Sevin, 2005, s. 92).

Urartu yönetiminde saray ve bürokrasi merkezi öneme sahipti. Başkentte bulunan saray, idari mekanizmanın merkezini oluşturuyordu (Sevin, 1979, s. 149). II. Rusa döneminde saray çalışanlarının sayısı 5507'ye ulaşmış, bunlar arasında harem ağaları, sakiler, kadın dokumacıları, muhasebeciler, muhafızlar ve köpek bakıcıları bulunmaktaydı (Sevin, 2003, s. 211).

Sarayların mimarisi planlama ve arazi koşullarına bağlı olarak farklılık gösterse de, bilinen en erken saraylar Tuşpa ve Patnos yakınlarındaki Giriktepe'de bulunmaktadır. Altıntepe ve Çavuştepe sarayları ise dinî işlevleriyle öne çıkar (Çilingiroğlu, 1997, s. 74). Urartu sarayları, Asur saraylarından farklı olarak iki katlıydı; üst katında kabul salonu ve harem bulunurken, alt katta mutfak, depolar ve kiler yer alıyordu. Alt katta ayrıca yaz mevsiminde soğuk hava deposu, kışın ise yağmur suyu biriktirme işlevi gören üç derin mahzen bulunmaktaydı (Sevin, 2003, s. 223-225).

Arkeolojik kazılarda sarayların üst katlarına henüz ulaşılamamıştır. 7. yüzyıla ait saraylarda bodrum katlarda ve pek çok anıtsal depoda yüzlerce depo küpü bulunması, ülkenin güvenliği ve malzeme stoklama politikasını yansıtmaktadır (Çilingiroğlu, 1997, s. 77). Saray iç mekânlarının duvarlarının fresklerle süslü olmasıyla Urartu'da

süslemelerin hayat ağacı, boğa ve aslan armaları gibi simgeleri içerdiği, insan gövdeli kanatlı aslan motiflerine de bazı saraylarda rastlandığı bilinmektedir (Salvini, 2006, s. 149).

Urartu krallığı öncesinde feodal beylerin egemen olduğu bölgelerde kendilerine ait bölge ve orduları vardı. Asur kaynaklarına göre, Arame liderliğindeki en güçlü feodal yapı, III. Salmanassar tarafından Sugunia ve Arzaşkun şehirleri ele geçirilerek zayıflatılmıştır (Belli, 1982, ss. 151-152; Çilingiroğlu, 1994, s. 29). Bu dönemde Urartu ordusu piyade ve süvarilerden oluşmakta; giysi, silah ve askeri donanımlarında Asur ve Huri yaklaşımları görülmekteydi. İşpuini ve Menua döneminde askeri değişimler yaşanmış; tek tutamaklı kalkanlar çift tutamaklıyla, sorguçlu miğferler konik miğferle, kısa giysiler uzun giysilerle değiştirilmiştir. Bu değişiklikler, Van merkezli krallığın daha geniş coğrafyalara hükmetme isteğiyle ilişkilendirilmektedir (Sevin, 1979, s. 144; Çilingiroğlu, 1984, s. 60-61).

2.3.1. İdari Yönetim

Devlet yönetiminde ise ilk yenilikler Menua döneminde görülmüş, merkeziyetçi devlet yapısı oluşturularak krallığın sürekliliği hedeflenmiştir. Bu yönetim sistemiyle ülke toprakları üretim kapasitesi ve stratejik konuma göre bölgelere ayrılmış, bölgeler krallığın atadığı valiler tarafından yönetilmiştir. Önceleri feodal beylerin kontrolünde olan topraklar, zamanla merkezi otoritenin doğrudan atadığı valiler eliyle yönetilmeye başlanmıştır (Tarhan, 1986, s. 291). Menua'nın zaferlerle sonuçlanan seferleri ve sınır genişlemeleri bu yönetim değişikliğini zorunlu hâle getirmiştir. Menua döneminde Urartu'da bölge yöneticilerinin (EN.NAM) görev ve sorumlulukları oldukça kapsamlıydı. Bu valiler, bulundukları bölgelerde üretim fazlasını merkeze iletmek, bölgenin güvenliğini sağlamak, tanrılara kurban sunarak dinî sorumlulukları yerine getirmek ve askerlerini sefere hazırlamakla yükümlüydüler (Belli, 1982, s. 189). Menua, özellikle uzak sınır bölgelerine bu EN.NAM adı verilen idarecileri atayarak bölge sistemini organize etmiştir ve bu sistem onun döneminden sonra da devam etmiştir. I. Argişti döneminde Diauehi yakınlarındaki topraklarda dört farklı EN.NAM görevlendirildiği yazıtlardan bilinmektedir; bu da bölgedeki toprakların dört küçük bölgeye ayrıldığını göstermektedir (Sevin, 1979, s. 151). II. Sarduri döneminde de

bölgelerin EN.NAM'lar aracılığıyla yönetildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. I. Rusa ise iki EN.NAM'dan birini Gökçe Göl (Sevan) yakınlarına, diğerini ise Muşaşir'e atamıştır. Urartu bölge yönetiminde önemli bir özellik, idarecilerin ya yakın yerel bölgelerden ya da kraliyet ailesinden seçilmiş olmalarıdır. Bu sayede hem merkezi otoritenin gücü korunmuş hem de yerel dinamikler yönetim içinde yer almıştır. Merkezi yönetim, bu bölge yöneticilerini doğrudan denetleyerek bölgelere tam hâkimiyet sağlamış ve Urartu egemenliğinin istikrarını güvence altına almıştır (Tarhan, 1986, s. 293). Bu sistem, Urartu Krallığı'nın "memur devleti" gibi yönetildiğine dair güçlü bir kanıt oluşturur.

Bunun yanında, bölge yönetimine doğrudan bağlı olmasa bile, Menua döneminde başlayan ve sonraki krallarca sürdürülen iskân politikası da devletin yönetimi açısından büyük önem taşımıştır. Menua, Hate Ülkesinden birçok insanı Urartu topraklarına getirerek iskân ettirmiştir; bunu takip eden I. Argişti ve II. Rusa dönemlerinde de nüfus aktarımı politikası devam etmiştir (Çilingiroğlu, 1983, s. 311). Eski Doğu'da yaygın olan bu politika, isyan eden toplulukların cezalandırılması, işçi ve sanatçı ihtiyacının karşılanması, ayrıca askeri amaçlarla da stratejik bir avantaj sağlamıştır.

Urartu Krallığı'nın çeşitli ülkelerden ele geçirdiği binlerce insan, yeni kurulan kentlerde iskân edilmekteydi. Bu politika, savaşlarda oluşan nüfus kayıplarını telafi etmekle kalmayıp, bu topluluklardan asker yetiştirilmesini de mümkün kılmaktaydı. Yerleştirildikleri yerlerde tarımsal faaliyetlere katılan bu kişiler, Urartu'nun üretim kapasitesine katkıda bulunarak üretim fazlasının oluşmasını sağlıyorlardı (Belli, 1982, ss. 189-190).

2.3.2. Ordunun Yönetimi

Menua döneminde başlayan Urartu'nun genişlemesi, devletin savaş araçları ve askeri yöntemlerinde yeniliklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Urartu'nun bulunduğu coğrafyanın dağlık ve engebeli yapısı, krallığın kendine özgü savaş stratejileri geliştirmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte, Urartu ordusunun açık alanlardaki meydan savaşlarında, özellikle Asur ordusu karşısında zaman zaman başarısız olmasının temel nedeni de bu coğrafi koşullardan kaynaklanıyordu (Burney Lang, 1971, s. 148). Asur ordularının tercih ettiği süvari ve savaş arabaları, uzun zamandır Mezopotamya'da kullanılıyor ve Urartu ordusunu bu konuda etkilemişti. Menua'nın döneminde artan

seferlerle birlikte, I. Argişti zamanında Urartu ordusu savaş arabalarıyla tanışmış ve sonraki yıllarda bunları daha sık kullanmıştır (Çilingiroğlu, 1984, s. 54).

Askerî donanımın gelişmesinin yanı sıra, İşpuini ve Menua dönemlerinde fethedilen topraklardan getirilen halklardan bazıları, krallığın askeri yapılanmasında asker olarak görev almıştır (Balkan, 1960, s. 150; Dinçol, 1976, s. 26). Toprakların genişlemesiyle birlikte askerî organizasyonda da gelişmeler yaşanmış, merkeze ve bölgelere bağlı olmak üzere iki farklı ordu yapısı ortaya çıkmıştır. Bu askeri sistem, Urartu'nun hızlı siyasal gelişimi ve merkezi yönetim uygulamalarının önemli bir parçası olmuştur. Merkezi yapının sağlıklı işlemesi için kralların iyi birer savaşçı olmaları gerekmiş, böylece krallar toplum ve ordu üzerindeki otoritelerini sağlamlaştırmışlardır (Sevin, 2003, s. 211).

Urartu ordusu, süvariler, arabalı savaşçılar ve piyadelerden oluşmakta; piyadeler ise okçular, mızrakçılar ve kalkancılar gibi alt sınıflara ayrılmıştır. Bu düzenli sınıflandırma, ordudaki disiplin ve sistemin göstergesidir (Sevin, 2003, s. 211). Ayrıca Urartu baş tanrısı Haldi'nin savaşçı yönü teokratik yapının bir parçası olup, ordunun başında elinde mızrak ve kılıçla galibiyeti getiren Tanrı olarak kabul edilmiştir (Çilingiroğlu, 1997, s. 161). Yukarı Anzaf Kalesi'nden çıkan ve MÖ 9. yüzyıla tarihlenen Urartu kalkanında Haldi ve diğer tanrıların silahlarıyla birlikte resmedildiği görülür (Belli, 1998, s. 35-40). Haldi, Urartu kralları için hem asker hem de savaşçı rolündedir; seferlere çıkan kralları kutsar ve zafer kazanmalarına destek olur (Piotrovski, 1965, ss. 29-42). Bu savaşçı Tanrı figürünün varlığı, Urartu yazıtları ile arkeolojik buluntulardaki ok uçları, miğferler ve kalkanlarla da desteklenir (Çilingiroğlu, 1998, s. 232).

2.3.3 Tapınaklar ve Yönetimi

Urartu topraklarına yerleştirilen nüfus arasında çeşitli meslek gruplarının yanı sıra işçiler ve köleler de bulunmaktaydı; köleler ile esirlerin temel görevi ise iş gücü sağlamaktı (Tarhan, 1986, s. 299). Bu köle ve tutsaklar, yol, baraj, sulama kanalları, kaleler, saraylar, tapınaklar, kült merkezleri ve kaya mezarları gibi anıtsal yapılar başta olmak üzere birçok bayındırlık işinde zor ve ağır işlerde çalıştırılıyordu (Belli, 1978, s. 48-49). Urartu dini, hem Doğu Anadolu'ya özgü yerel gelenekleri taşıyan bir yapıya sahip olmakla birlikte, komşu coğrafyaların dinî unsurlarını da içinde barındırır. Bununla

birlikte, Hurri ve Hitit kaynaklı Anadolu dinî öğelerinin yanı sıra, Mezopotamya kökenli Asur ve Babil etkileri ile sınırlar genişledikçe Urartu topraklarına dâhil olan İran dinî unsurları da sıklıkla görülür (Piotrovski, 1965, s. 48). Bu çok kaynaklı yapı, Urartu dininin çok tanrılı bir yapıya sahip olmasına yol açmıştır.

Urartuca yazıtlar ve kabartma sanatları, Urartu dinine dair bilgi edinilen iki ana kaynaktır; başka yazılı dinî kaynak bulunmamaktadır. Çivi yazılı belgelerde yer alan sınırlı dinî bilgiler, kabartmalardaki kült sahneleri ve resimlerle tamamlanmaktadır (Piotrovski, 1965, s. 37). Ayrıca, tapınak gibi dinî yapılar ile ölü gömme gelenekleri de Urartu dininin anlaşılmasında önemli arkeolojik ve mimari veriler sunar (Salvini, 2006, s. 196). Urartu'da çok az kil tablet ele geçmiştir ve bu tabletlerde tanrılar, krallar, rahiplerle halk arasındaki ilişkiler ya da tapınak törenlerine dair pek bilgi bulunmamaktadır. Taş ve kaya yazıtları ise daha çok kralların siyasi zaferleri ve imar faaliyetlerine odaklanmış olmakla birlikte, içinde dinî unsurlar da yer almaktadır (Çilingiroğlu, 1997, s. 153).

Urartu dini, birleştirici bir devlet dini olarak kraliyet ailesinin tapınmasında önemli bir yer tutmaktaydı. Devlet dini niteliği, krallık öncesi geleneklerin birikimi üzerine kurulmuş, ancak esas amacı devletin korunması ve farklı etnik kökenlere sahip halklar arasında birlik sağlamak olmuştur. Bu amaç doğrultusunda Hurri kökenli topluluklarla farklı inançlara sahip yabancı grupların tanrıları ve inançları sentezlenerek geniş katılımlı çok tanrılı bir din oluşturulmuştur. Dini kurumsallaşma ise İşpuini döneminde belirginleşmiştir (Çilingiroğlu, 2010, s. 199).

Urartu krallarının yazıtlarında bıraktığı ifadeler, devlet dininin varlığını ve yapısını doğrulamaktadır. Din alanındaki reformlarla Tanrı ve tanrıçalar, büyüklük sıralarına göre düzenlenmiş, onlara sunulan adak ve kurbanların belirli kurallara bağlanması devlet dininin karakteristik özellikleri arasında yer almıştır (Tarhan, 1986, s. 301). Urartu yazıtlarının çoğu tanrılara hitapla başlar. En sık adı geçen tanrı, Krallığın baş tanrısı olan Haldi'dir. Ayrıca Teišeba ve Šivini isimleri de çok geçer. Böylece Haldi, Teišeba ve Şivini, Urartu panteonunun en yüksek katmanında yer alan bir Tanrı üçlüsünü oluştururlar (Piotrovski, 1965, s. 37). Haldi birinci, Teišeba ikinci, Šivini ise üçüncü sıradadır (Piotrovski, 1965, s. 40-41).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ASUR VE URARTU YÖNETİM KARŞILAŞTIRMASI

Bu bölüm, tezin ana dönüm noktasını temsil etmektedir; zira araştırma, her iki sistemin doğrudan karşılaştırmalı analiz aşamasına geçmektedir. Temel amaç, sadece aralarındaki farkları belirlemek değil, aynı zamanda ve daha önemlisi, her birinin seyrini şekillendiren karşılıklı etkenleri anlamaktır. Bu bağlamda, III. Adad-nirari dönemindeki Asur Devleti ile Menua dönemindeki Urartu Devleti'nin siyasi ve idari yapılarındaki benzerlik ve farklılıkların analiz edilip açıklanması hedeflenmektedir. Ayrıca, bu akademik karşılaştırma, her bir devletin coğrafi ve siyasi zorluklar karşısındaki tercihlerinin ardındaki mantığı ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Bu dönem (~MÖ 810-785), her iki devletin tarihinde de merkezi otoriteyi yeniden tesis etme, bölgesel olarak genişleme ve iç yönetimi düzenleme yönündeki güçlü girişimlere tanıklık ettiği için önemli bir dönemi işaret etmektedir. İki sistem arasındaki benzerlik ve farklılıkları anlamak, her iki ülkenin iç işlerini yönetme ve dış zorluklarla başa çıkma konusundaki başarısının derecesini değerlendirmeye yardımcı olur.

Ayrıca, örgütlenme ve hâkimiyetin ortak yönlerinin yanı sıra, her iki deneyimi de birbirinden ayıran farklılıkları da vurgular. Karşılaştırma, her iki ülkenin de mutlak monarşiyi benimseme, istikrar ve genişlemeyi sağlamak için askeri güç kullanma ve merkezi otoriteye bağlı idari kurumlar oluşturma gibi bazı konularda hemfikir olduğunu göstermektedir. Ancak her ülke, kültürel ve coğrafi geçmişine ve çevresindeki siyasi koşullara göre ayrıntılı olarak farklılık gösteren bir idari model geliştirmiştir.

Bu bağlamı açıklığa kavuşturmak amacıyla, bu bölüm iki ana başlık altında incelenecektir. Birinci başlık, her iki devletin de Yakın Doğu'daki yönetim gerekliliklerine olan bağlılığını yansıtan benzerlikleri ele alacaktır. İkinci başlık ise, her iki devletin yönetim biçimlerinin özünü ortaya koyan farklılıkları inceleyecektir. Bu inceleme, yayılmacı ova gücü ile yeni ortaya çıkan dağ gücü arasındaki çatışmanın doğasına dair net sonuçlar sunmanın yolunu açacaktır.

3.1. İKİ DEVLET ARASINDAKİ YÖNETİMSEL BENZERLİKLER

Coğrafi çevre hem Asur hem de Urartu'nun medeniyet karakterinin şekillenmesinde rol oynamıştır. Bazı ortak noktalar bulunmasına rağmen, her iki ülkenin arazi yapısındaki farklılıklar, iki ayrı medeniyet modelinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Nehirler, bazı bölgeleri verimli ovalara dönüştürmeye katkıda bulunan hayati faktörler olmuştur.

Her iki devlet de küçük siyasi topluluklardan gelişmiştir; Asur bir şehir devletinden doğarken, Urartu kabile beyliklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Asur, Sümer ve Akkad medeniyetlerinden etkilenmiş, Urartu'nun beyliklerinin birleşmesindeki temel itici güç ise bizzat Asur tehdidi olmuştur. Her iki medeniyet de devletin resmi kuruluşundan önce bir geçiş dönemi yaşamıştır; bu, Asur'da bağımlılık dönemi, Urartu'da ise Beylikler Dönemi olmuştur. III. Adad-nirari'nin Asur'da ve Kral Menua'nın Urartu'da tahta çıkmasından önceki dönem, her iki devletin istikrarını tehdit eden iç ve dış çatışmalarla karakterize edilmiştir. Asur'da, III. Salmanassar'ın hükümdarlığının sonu ve V. Şamşi-Adad'ın hükümdarlığının başlangıcı, devleti zayıflatan ve bazı bağlı bölgeler üzerindeki kontrolün kaybedilmesine yol açan bir iç iktidar mücadelesine sahne olmuştur. Urartu'da ise kuruluşun kendisi, tekrarlanan Asur seferlerinden kaynaklanan dış baskıya bir tepki olmuş ve kabile beyliklerinin merkezi bir liderlik altında birleşmesini gerektirmiştir. Her iki devletin de söz konusu krallardan önceki dönemi, bir kuruluş veya gücü yeniden kazanma dönemi olması açısından benzerlik göstermiştir; Asur, önceki bir zayıflık döneminden (Karanlık Dönem) sonra toparlanırken, Urartu, I. Sarduri ve oğlu İşpuini'nin liderliğinde fiili birleşik bir varlık olarak kurulma aşamasındaydı. Bu benzerlik, önceki kralların siyasi çabalarını ortaya koymaktadır; Asur kralları (II. Aššur-nasirpal ve III. Salmanassar vb.) devleti güçlendirmek için idari ve askeri reformlar uygularken, Urartu kralları (I. Sarduri, İşpuini vb.) Tuşpa'yı başkent olarak kurmuş, kaleler inşa etmiş ve toprakları birleştirmiştir.

III. Adad-nirari ve Kral Menua dönemleri arasındaki benzerlikler, esas olarak bölgesel zorluklar ve özellikle zayıflık veya kuruluş dönemlerinden sonra devlet otoritesini güçlendirme çabaları bağlamında ortaya çıkmaktadır. Askeri genişleme ve bölgesel kontrol her iki kralın da ortak özelliği olmuştur. Asur'da, III. Adad-nirari, iç isyanlar ve batı bölgelerinin ihmali nedeniyle devletin zayıf olduğu bir zamanda tahta

çıkmış, bu da onu isyancı bölgeler üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak ve devletin itibarını yeniden tesis etmek için bir dizi askerî sefere girişmeye zorlamıştır. Urartu'da ise Menua, seleflerinin başlattığı askerî genişleme politikasını sürdürmüş, güçlü bir ordu kurmuş ve Urartu'nun nüfuzunu batıda Elazığ bölgesinden doğuda Urmiye Gölü kıyılarına kadar genişletmiştir. Ayrıca Iğdır ve Doğubayazıt ovaları gibi stratejik bölgeleri de kontrol altına almıştır.

Her iki devlette de önceki veya komşu güçlerin etkisi görülmektedir. Asur'da, Babil etkisi III. Adad-nirari'nin Babil'e yönelik politikasında açıkça görülmektedir; Babil şehirlerini ve tapınaklarını korumuş, hatta Asur'un kendisinde Babil Tanrısı Nabu'nun kültünü teşvik etmiştir. Bu durum kısmen, annesinin Babil kökenli olduğu varsayımına dayanabilir. Urartu'da ise Asur etkisi yazılı kültürde kendini göstermektedir; Kelişin yazıtı gibi erken Urartu yazıtları, II. Aššur-nasirpal dönemine ait önceki Asur yazıtlarından kelimesi kelimesine alınmış kalıplar içermekte, bu da Urartuların Asur edebi modellerini ödünç aldığını göstermektedir. Merkezi kraliyet otoritesi sistemi, her iki devletin de en belirgin özelliği olmuştur. Asur'da kral, tüm bürokratik sistemin başıydı ve meşruiyetini tanrıların onayından alıyor, onların yeryüzündeki temsilcisi sayılıyordu. Urartu'da da kral, tüm idari organizasyonların mutlak başıydı ve yönetimi kalıtsaldı. Kendisine (Tuşpa'nın Efendisi) unvanını vermesi, devlet üzerindeki mutlak kontrolünü vurgulamaktadır.

Geniş topraklar üzerindeki kontrolü sağlamak için bölge sistemine güvenilmesi de ortak bir noktaydı. Her iki devlet de topraklarını, merkezi otorite tarafından atanan valiler veya yöneticiler tarafından yönetilen bölgelere bölmüştür. Asur'da kral, bölgelerde kendisini şahsen temsil eden ve geniş askeri, idari, mali ve dinî yetkilere sahip valiler LÚ.GAR (bēl-piḫati) atıyordu. Urartu'da ise bu sistem, Menua döneminde güçlü bir şekilde şekillenmeye başlamış, sınır ve yeni fethedilen bölgelere valiler (EN.NAM) atanmıştır. Bu valilerin görevleri arasında üretim fazlasını toplamak, bölgenin güvenliğini sağlamak ve askerî seferlere hazırlık yapmak bulunuyordu.

Askeri seferlerde, ekonomik ve stratejik güdüler, her iki devletin de hareketlerinin ana itici gücü olmuştur. Her iki taraf da, ister hayati ticaret yolları ister ekonomik öneme sahip bölgeler olsun, kaynak açısından zengin bölgeleri kontrol etmeye çalışmıştır. Asur'da, III. Adad-nirari'nin seferleri, haraç ödemeyi reddeden bölgeler üzerindeki

kontrolü yeniden sağlamayı ve Akdeniz'e erişimi güvence altına almayı amaçlamıştır. Urartu'da ise Menua'nın seferleri, ordu için hayati bir kaynak olan at yetiştiriciliğinin ana bölgesi olan Mana gibi bölgelere ve tarımsal ve odun kaynakları açısından zengin Yukarı Fırat bölgelerine yönelmiştir.

İdari kontrolü sağlamak için askeri gücün kullanılması ortak bir amaçtı; seferler sadece yağma amaçlı baskınlar değil, fethedilen bölgeleri devletin idari yapısına bütünleşmiş etmeyi hedefliyordu. Asur'da, III. Adad-nirari'nin seferleri, Guzana bölgesinde Mannu-ki-Aššur gibi sadık valilerin atanmasına yol açmıştır. Urartu'da ise Menua'nın seferleri, Bağin bölgesindeki Titia(ni) gibi valilerin atanmasıyla yeni bölgelerin kurulmasına yol açmış, bu da yönetimi sağlamlaştırmaya yönelik uzun vadeli bir stratejiyi göstermektedir.

Seferlerin ayrıntılı olarak belgelenmesi her iki devletin de belirgin bir özelliğiydi. Asur, her yılın ana olaylarını kaydeden eponim listelerine ek olarak, III. Adad-nirari'nin Akdeniz'e ulaşması gibi zaferleri ayrıntılı olarak anlatan kraliyet yazıtlarına güvenmiştir. Urartu'da ise Menua, seferlerinin ayrıntılarını, esir ve ganimet sayılarını (1733 at ve 7616 büyükbaş hayvan vb.) kaydeden çok sayıda stel bırakmıştır, bu da askeri başarıları ölümsüzleştirme konusunda ortak bir hassasiyeti göstermektedir. Ordunun yüksek komutanlığı her iki devlette de krala aitti. Asur'da kral, silahlı kuvvetlerin başkomutanıydı ve genellikle seferlere bizzat liderlik eder veya bunu oğullarından ya da üst düzey komutanlarından birine emanet ederdi. Urartu'da da kral, savaşçı ve başkomutandı; kralların, toplum ve ordu üzerindeki otoritelerini pekiştirmek için güçlü savaşçılar olmaları zorunluydu. Organize ve çeşitli bir askeri yapıya güvenilmesi ortak bir özellikti. Her iki ordu da piyade, süvari ve savaş arabalarından oluşuyordu. Asur'da piyade, ağır ve hafif piyade olarak ikiye ayrılıyor, yay, mızrak ve kısa kılıç kullanılıyordu; süvari ve savaş arabaları da temel unsurlardı. Urartu'da da ordu, süvari ve piyadelerden (okçular ve kalkan taşıyıcılar) oluşuyor, buna ek olarak savaş arabaları da kullanılıyordu. Askeri liderlikte dinî meşruiyete dayanılması temel bir unsurdu. Asur'da kral, ordulara tanrıların adına liderlik ederdi ve Aššur tanrısı zaferi bahşeden ulusal tanrıydı. Urartu'da ise ulusal Tanrı Haldi, mızrak ve kılıç taşıyan bir savaşçı Tanrı olarak tasvir edilir ve krallara zafer getiren olarak kabul edilirdi.

Din, her iki devlette de merkezi otoriteyi meşrulaştıran bir araç olmuştur. Asur'da kral, Tanrı Aššur'un yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul ediliyor, hükümdarlığının meşruiyeti ilahi yetkiye dayanıyordu ve tapınak inşa etmek ve restore etmek temel görevlerinden biriydi. Urartu'da ise din, farklı etnik gruplar arasında birliği sağlamayı amaçlıyordu ve birleşik bir devlet dini olarak kabul ediliyordu. Kral, ibadetleri düzenlemekten ve kurbanları sunmaktan sorumluydu, bu da onun merkezi otoritesini pekiştiriyordu. Tanrıların çoğulcu doğası her iki devlette de mevcuttu. Asur'da, Aššur ve İştar gibi ana tanrıların yanı sıra, Sümer ve Babil medeniyetlerinden türetilmiş, ancak Asur'un askeri kimliğine uyacak şekilde yeniden şekillendirilmiş tanrıları içeren açık bir politeizm vardı. Urartu'da da din, yerel Anadolu (Hurri ve Hitit) dinî unsurları ile Mezopotamya'dan (Asur ve Babil) türetilmiş unsurları içeren çok tanrılı bir yapıdaydı. Urartu tanrılarının çoğulculuğu, ana üçlü olan Haldi, Teišeba ve Šiuini'yi içeriyordu. Tapınağın ekonomik ve idari rolü her iki devlette de önem taşımaktaydı. Asur'da tapınaklar, şehirlerin kalbinde yer alan ve ekonomik fazlayı toplayan dinî, ekonomik ve siyasi merkezler olarak işlev görüyordu. Urartu'da ise tapınaklar ve dinî merkezler geniş çapta inşa ediliyor ve kraliyet inşaat projelerinin bir parçasıydı. Bu durum, tapınakların kaynak ve işgücü organizasyonundaki rolüne işaret etmektedir; zira bu devasa yapıların inşasında esirler ve köleler kullanılıyordu.

3.2. İKİ DEVLET ARASINDAKİ YÖNETİMSEL FARKLIKLAR

Coğrafi açıdan, Asur, Dicle ve Fırat nehirlerinin oluşturduğu verimli bir alüvyonlu ovada kurulmuştur; Urartu ise Doğu Anadolu'nun yüksek ve dağlık bölgesinde ortaya çıkmıştır. Asur'un iklimi, çok sıcak yazlarla karakterize edilir ve en sıcak bölgelerden biri olarak kabul edilirken, Urartu'nun iklimi, dağlık yapısı nedeniyle çoğu bölgede oldukça serttir, ancak tarıma elverişli ılıman iklime sahip bazı bölgeler de mevcuttur. Asur toprakları, kereste ve madenler gibi temel doğal kaynaklardan yoksundu, bu da onu bu kaynakları güvence altına almak için komşu bölgelere bağımlı hâle getirmiştir. Urartu ise doğal kaynaklar açısından zengindi, bu da hızlı ve büyük gelişimine katkıda bulunmuştur. Asur'un çevresi nispeten açıktı, bu da komşu medeniyetlerle iletişimi kolaylaştırmış, ancak aynı zamanda istilalara karşı savunmasız bırakmıştır. Urartu'da ise Toros Dağları ve diğer sıradağlar, siyasi ve askeri etkileşimlerini etkileyen önemli bir doğal bariyer oluşturmuştur.

Asurluların kökeni hakkında farklı teoriler öne sürülmüştür; bazıları Asurluların kökeninin Sami kabilelerine dayandığını belirtmektedir. Urartuların kökeni ise, MÖ II. binyılın başından itibaren Doğu Anadolu'ya yerleşen göçebe gruplara dayanmaktadır. Asur adı, ilk başkentlerinin ve ana tanrılarının (Aššur) adından türemiştir. Urartu adı ise bölgeye Asurlular tarafından verilmiş bir isimdir, oysa sakinleri kendilerine (Bianili) adını vermişlerdir.

Asur'un kuruluşu, güçlü ve bağımsız bir devlet kurmayı başarmadan önce büyük güçlere (Sümer, Akkad, Mitanni) uzun bir bağımlılık tarihinden geçmiştir. Urartu'nun kuruluşu ise, kabile beyliklerinin (Uruatri, Nairi) birleşmesi ve tekrarlanan Asur askeri istilalarına karşı doğrudan bir tepki ve girişim olarak Urartu Krallığı'nın kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Asur tarihi, zayıflık ve bağımlılık dönemleri, ardından yükseliş ve imparatorluk genişlemesi dönemleriyle kesintiye uğrayan belirgin dönemlerden geçmiştir. Urartu ise, ortak dış tehdide karşı beyliklerin birleşmesiyle, kabile beylikleri döneminden merkezi krallık dönemine aşamalı olarak geçmiştir.

İki devletin yeni kralların tahta çıkışından önceki durumları arasındaki farklar, özellikle devletin genel durumu ve yönetim sisteminin doğası açısından temel nitelikteydi. III. Adad-nirari'den önceki Asur, uzun bir iç savaşın neden olduğu bir gerileme ve zayıflık döneminden geçiyordu; geniş bölgeler üzerindeki kontrol kaybedilmişti ve V. Şamşi-Adad, üst düzey yetkililerin artan nüfuzu karşısında iç sadakati sağlamakta zorlanıyordu. Menua'dan önceki Urartu ise bir yükseliş ve genişleme aşamasındaydı; Kral İşpuini, krallığın nüfuzunu güneye ve doğuya doğru genişletmeyi ve önemli ekonomik bölgeleri ilhak etmeyi başarmış, bu da devleti ekonomik ve askeri açıdan güçlendirmişti.

Tahta çıkış süreçleri de farklıydı; Asur'da V. Şamşi-Adad, kardeşiyle uzun süren ve devlet kaynaklarını tüketen bir mücadelenin ardından tahta çıkmıştı. Buna karşılık Menua, babası İşpuini ile ortak yönetim döneminden sonra tahta geçmiş, bu da sorunsuz bir iktidar geçişini ve Menua'nın önceden idari ve askeri deneyim kazanmasını sağlamıştı. Bu durum, yönetim sisteminin istikrarındaki farklılığı temsil etmektedir. Tahta çıkış koşulları farklıydı; III. Adad-nirari tahta çocuk yaşta çıkmış, bu da annesi Kraliçe Sammuramat'ın yaklaşık beş yıl boyunca devlet yönetiminde büyük bir etki kullanmasına neden olan bir vesayet dönemine yol açmıştır. Menua ise, babası İşpuini ile

ortak yönetim döneminden sonra tahta çıkmış, bu ona önceden idari ve askeri deneyim kazandırmış ve otoritesine rakip olacak güçlü bir şahsiyetin vesayeti veya nüfuzu olmaksızın tek başına yönetime güçlü bir geçiş yapmasını sağlamıştır.

Her kralın karşılaştığı doğrudan dış tehditler de farklıydı; III. Adad-nirari döneminde Asur, çifte bir tehlikeyle karşı karşıyaydı: Bağlı bölgelerdeki iç isyanlar ve kuzeyde sürekli bir tehdit oluşturan Urartu'nun artan gücü. Menua ise, Asur'un MÖ 9. yüzyılın sonunda iç isyanlarla meşgul olduğu zayıflık döneminden faydalanmıştır. Asur'un bu meşguliyeti, Menua'nın Asur askeri gücüyle doğrudan çatışmaya girmeden genişlemesine olanak tanımış, bu da Urartu'nun küçümsenmeyecek bir askeri güce dönüşmesine katkıda bulunmuştur.

Üst düzey idari kadroların yapısı temelde farklıydı. Asur'da, krala mutlak sadakati sağlamak ve rakip idari hanedanların ortaya çıkmasını önlemek amacıyla Turtanu (Başkomutan) ve saray başkanı gibi üst düzey idari pozisyonlarda hadımlara artan bir tercih vardı. Bu sistem, Şamşi-ilu ve Nergal-eriş gibi güçlü yetkililerin ortaya çıkmasına yol açmış, bunların otoritesi bazen bazı bölgelerde kralın otoritesini bile aşarak yarı bağımsız bir nüfuz kazanmıştır. Buna karşılık, Urartu kaynakları valilerin ya yakın yerel bölgelerden ya da kraliyet ailesinden seçildiğini göstermektedir, bu da merkezi kontrolü sürdürmede farklı bir yaklaşıma işaret etmektedir.

Eyaletler üzerindeki kontrol derecesi, bağlı bölgeler ile doğrudan bölgeler arasında farklılık göstermekteydi. Asur'da, doğrudan yönetime tabi olan (Asur Ülkesi) ile haraç ödeyen ve yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece iç işlerinde bir miktar özerkliği koruyan bağlı bölgeler arasında açık bir ayrım vardı. Urartu'da ise Menua döneminde şekillenmeye başlayan bölge sistemi, daha büyük bir merkezileşmeyi hedefliyordu; bölgeler doğrudan kralın valileri tarafından yönetiliyor ve öncelik stratejik yolların güvenliğini sağlamak ve kaynak akışını merkeze garanti etmekti.

Asur ve Urartu askerî seferleri arasındaki farklar, operasyonların kapsamı, fethedilen bölgelerle başa çıkma yöntemi ve tehditlerin doğasında kendini göstermektedir. III. Adad-nirari döneminde Asur, isyan eden bölgeler üzerindeki kontrolü yeniden sağlama konumundayken, Urartu kuzeyde büyüyen bir tehdidi temsil ediyordu. Askeri operasyonların kapsamı açıkça farklıydı. III. Adad-nirari döneminde Asur seferleri, Batı (Suriye ve Akdeniz kıyıları), Güney (Babil), Kuzey ve Doğu (Medya ve

Nairi bölgeleri) dâhil olmak üzere geniş ve çok cepheli bir kapsama sahipti. Menua'nın seferleri ise, o dönemdeki Asur zayıflığından yararlanarak, esas olarak Urartu nüfuzunu komşu bölgelerde, özellikle Kuzey (Transkafkasya), Batı (Yukarı Fırat) ve Güneydoğu'ya (Urmiye Gölü havzası) doğru genişletmeye odaklanmıştı. Fethedilen bölgelerle başa çıkma yöntemi de farklıydı; Asur seferleri genellikle sertlikle karakterize ediliyordu, amaç krallıkları boyunduruk altına almak ve ağır haraç toplamaktı. Buna karşılık, Menua dönemindeki Urartu'nun, kaynak sömürüsünde Asur'un uyguladığı sert politikaları zorunlu olarak takip etmediği, hatta bazen) Melid Krallığı ile olduğu gibi anlaşmalar yapmaya çalıştığı bilgisi mevcuttur, bu da bazı batı bölgeleriyle ilişkilerde daha esnek bir yaklaşıma işaret etmektedir.

Ordunun doğası ve bileşimi başlangıçta farklıydı. Asur'da ordu, devletin genişlemesiyle birlikte sınırlı koruma kuvvetlerinden düzenli ve daimî bir orduya kademeli olarak gelişmiş ve bağlı bölgelerden büyük sayılarda asker toplamaya dayanmıştır. Buna karşılık, Urartu ordusunun iki paralel sisteme dayandığı kaynaklarda belirtilmektedir: krala bağlı merkezi bir ordu ve bölgelerdeki valilere bağlı bir ordu. Bu durum, feodal sistemden merkezi sisteme geçiş aşamasını yansıtmaktadır. Ancak Urartu ordusu da fethedilen bölgelerden asker toplamaya dayanmıştır. Silah ve birimlerdeki uzmanlaşma Asur'da daha çeşitliydi; Asur, müstahkem şehir ve kaleleri ele geçirmek için gerekli olan kuşatma birimlerinin yanı sıra istihbarat ve lojistik birimlerini (yazıcılar, müzisyenler, mühendisler, doktorlar) geliştirmede öncüydü, bu da rolü sadece doğrudan savaşla sınırlı olmayan bütünleşmiş bir orduyu yansıtmaktadır. Buna karşılık, Urartu ordusu, gücüne rağmen Asurlulara karşı açık savaşlarda zorluklarla karşılaşmıştır, bu da Urartu ordusunun doğasının dağlık bölgeleri ve kaleleri savunmaya daha uygun olduğunu, ancak Asur taktik ve silahlarından bazılarını ödünç aldığını göstermektedir.

Tanrıların hiyerarşisi Urartu'da daha belirgindi; Urartu'da tanrılar, önem sırasına göre açık bir hiyerarşi içinde düzenlenmişti; ulusal Tanrı Haldi ilk sırada yer alıyor, onu Teišeba ve Šivini takip ediyordu. Her Tanrı için sunulan kurbanlar ve adaklar, rütbesine göre belirlenmişti. Buna karşılık, Asur'da Tanrı Aššur en yüksek ulusal Tanrı olmasına rağmen, kaynaklar İştar gibi diğer tanrıların da büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir. Odak noktası, askerî seferlere rehberlik eden ulusal bir Tanrı olarak Aššur'un savaşçı karakteri üzerindeydi. Rahiplerin yönetime nüfuz etme derecesi farklıydı; Asur'da rahiplerin yönetimde önemli bir rolü vardı ve vergiden muafiyet gibi

özel ayrıcalıklara sahiptiler. Kehanet ve tahmin yoluyla krala danışmanlık yapıyorlardı ve hatta bazen şehirlerde idari pozisyonlar üstleniyorlardı. Buna karşılık, Urartu'da rahiplerin idari rolü Asur'a kıyasla sınırlıydı ve kralın ibadetleri düzenlemedeki rolüne odaklanıyordu, bu da Urartu'da dinî işler üzerinde doğrudan kraliyet kontrolünün daha belirgin olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Yeni Asur Devleti ile Urartu Devleti arasında, MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda yapılan bu karşılaştırmalı çalışma, farklı coğrafi ortamlarda ortaya çıkan, ancak imparatorluk hırsını paylaşan iki rakip gücün etkileşimini anlamaya yönelik bir denemedir. Araştırma, coğrafya, kuruluş, sivil yönetim, askerî düzenleme ve dinî rol açısından benzerlik ve farklılıkların karşılaştırmalı bir yöntemle analiz edilmesine odaklanmıştır. Ulaşılan sonuçlar, Asur ve Urartu arasındaki ilişkinin sadece bir askerî çatışmadan ibaret olmadığını, aksine her devletin altyapısındaki temel farklılıkların onların iç ve dış stratejilerini etkilediği derin bir yapısal etkileşim olduğunu doğrulamaktadır.

Çalışmanın sonuçları, coğrafi çevrenin her iki devletin de gidişatını belirlemede önemli bir etken olduğunu doğruladı. Musul havzasındaki açık ovada kurulan Asur'un çevresi, doğal korumadan ve madenler ile kereste gibi temel kaynaklardan yoksundu, bu da onu istilalara karşı savunmasız hâle getiriyordu. Bu coğrafi eksiklik, Asurluları askerî bir yayılmacılık politikası benimsemeye itti; ordu, kaynakları güvence altına almanın ve hâkimiyet kurmanın ana aracı hâline geldi. Buna karşılık, Urartu, istilalara karşı doğal koruma sağlayan ve doğal kaynaklar açısından zengin olan doğu Anadolu'nun engebeli dağlık bölgesinde kuruldu. Bu farklılık, kuruluş süreçlerinde bir ayrılığa yol açtı; Asur, yükselişinden önce uzun bir bağımlılık tarihi yaşarken, Urartu'nun kuruluşu, Asur tehdidini püskürtmek için hızlı ve birleşik oldu. I. Sarduri ve İşpuini gibi kralların liderliğinde kabile emirlikleri birleşti. Bu durum, Urartu'nun kuruluşunun güçlü bir dış düşmana karşı hayatta kalma zorunluluğu tarafından yönlendirildiğini göstermektedir.

Devlet ve bölge yönetimi alanında, sonuçlar prensipte açık benzerlikler gösterse de idari personel açısından farklılıklar vardı. Her iki devlet de kralın otoritesinin mutlak merkezileşmesine ve geniş topraklar üzerinde kontrol sağlamak için atanmış bölge sistemini kullanmaya dayanıyordu. Ancak, farklılıklar idari kadroların doğasında ortaya çıktı; Asur, mutlak bağlılığı garanti etmek için yüksek mevkilerde hadımları tercih etti. Bu durum, Şamşi-ilu gibi yarı bağımsız nüfuz kazanan ve bazen kralın otoritesine meydan okuyan güçlü yetkililerin ortaya çıkmasına yol açtı. Buna karşılık, Urartu, kraliyet ailesinden veya yakın bölgelerden gelen sadık valilere güvendi. Bu da daha az karmaşık, ancak merkezi kontrol açısından daha sıkı bir idari sisteme işaret etmektedir. Ayrıca Urartu, özellikle Menua döneminde, bölgesel yönetimi kaleler ve sulama kanalları gibi

büyük altyapı projeleriyle yakından ilişkilendirmesiyle öne çıktı. Bu, Urartu yönetimini, inşaat projelerine hizmet etmek için kaynakları organize etmeye odaklanan Memur Devleti'ne daha yakın hâle getirdi.

Askeri organizasyon ve seferlerin karşılaştırılması, çatışmanın doğasını anlamada belirleyici oldu. Her iki devlet de ordunun yüksek komutasının krala ait olması ve organize, çeşitli bir askerî yapıya (piyade, süvari, savaş arabaları) dayanmaları açısından benzerdi. Ancak, Asur ordusu, komuta yapısında yüksek uzmanlaşma ve silahlarda (gelişmiş kuşatma birimleri ve bütünleşmiş lojistik hizmetler) uzmanlaşma ile öne çıkan bütünleşmiş bir savaş makinesi idi. Bu gelişmişlik, Asur'un, III. Adad-nirari döneminde Akdeniz'e ulaşması gibi, geniş ve çok cepheli seferler düzenlemesini sağladı. Buna karşılık, Urartu ordusu, gücüne rağmen, Asur modelinden yararlanan yeni ortaya çıkan bir askerî güçtü ve dağlık bölgeleri ve kaleleri savunmaya daha uygundu. Urartu'nun seferleri, Menua döneminde Asur'un zayıflığını ve iç çatışmalarla meşguliyetini fırsat bilerek, komşu yayılma bölgelerine daha fazla odaklanmıştı. Kapsam ve yöntemdeki bu farklılık, amaçlardaki ayrılığı yansıtmaktadır; Asur, kaybettiği hegemonyayı geri kazanmaya çalışırken, Urartu büyük bir bölgesel güç olarak varlığını sağlamlaştırmak için fırsatı değerlendiriyordu.

Tapınak yönetimi ve dinî rol açısından, her iki devlet de dinin kraliyet otoritesini meşrulaştırmak ve ulusal birliği sağlamak için ana bir araç olması ve tapınağın ekonomik ve idari bir rolü ile birlikte çok tanrıcılık ilkesini benimsemeleri bakımından benzerdi. Ancak, Asur sistemi daha büyük bir dinî gelişme ve çivi yazılı metinlerde daha ayrıntılı dini belgeleme ile öne çıktı. Rahiplerin geniş bir idari rolü ve özel ayrıcalıkları (vergi muafiyeti gibi) vardı. Buna karşılık, Urartu sistemi daha katı bir dinî hiyerarşi ve askerî güç ile ulusal birliğin sembolü olarak ulusal Tanrı Haldi'ye daha fazla odaklanma ile karakterize edildi. Bu durum, Urartu'daki dinî işler üzerinde daha belirgin bir doğrudan kraliyet kontrolüne işaret etmektedir. Bu farklılık, Asur'un devlet yönetimine daha fazla nüfuz eden bir dinî sisteme sahip olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, Asur ve Urartu'nun aynı anda hem zıt hem de birbirini tamamlayan iki gücü temsil ettiğini söyleyebiliriz. Asur, açık çevresinden kaynaklanan kaynak sağlama zorunluluğuyla hareket eden, gelişmiş bir askerî makineye ve karmaşık bir yönetime dayanan yayılmacı ova gücü modelini temsil ediyordu. Buna karşılık, Urartu,

doğal korumaya, mutlak monarşiye ve yönetimi büyük altyapı projelerine bağlamaya dayanan yeni ortaya çıkan dağ gücü modelini temsil etti ve bu da Asur hegemonyasına başarıyla meydan okumasını sağladı. Aralarındaki çatışma sadece toprak için bir mücadele değil, aynı zamanda çevreye uyum mekanizmalarında iki farklı model arasındaki bir mücadeleydi. Bu çalışma, eski idari sistemlerin incelenmesinde karşılaştırmanın benimsenmesinin önemini vurgulamaktadır. Zira bu, devlet kavramının ve yönetim uygulamalarının çağlar boyunca gelişimine dair daha derin bir anlayış sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Abdullah, Y. K. (1977). *Yeni Asur Döneminde Ordu Ve Silahlar MÖ 911-612* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bağdat: Bağdat Üniversitesi. عبد الله، ي. ك. (1977). *الجيش والأسلحة في الفترة الآشورية الجديدة 911-612 ق.م.* أطروحة ماجستير غير منشورة. جامعة بغداد.

Abouna, A. (2010). *Aramiler Tarihi* (1. baskı). Duhok: Dar al-Mashriq al-Thaqafiya. أبونا، أ. (2010). الآراميون في التاريخ (الطبعة الأولى). دهوك: دار المشرق الثقافية.

Abu Taleb, I. A. (2015). *Eski Irak Tarihi.* (1. Baskı) Kahire: Mısır Arap Yayıncılık ve Dağıtım Evi. ابو طالب، ع. ع. (2015). *تاريخ العراق القديم.* القاهرة: مصر العربية للنشر والتوزيع. (الطبعة الأولى). كلية الآداب، جامعة الفيوم.

Akyüz, F. (2018). *Asur Ordusu (Yeni Asur dönemi MÖ 911–612)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Albayrak, P. (2014). *Urartularda Dini Yapılar* (Yüksek Lisans Tezi) Kars: Kafkas Üniversitesi.

Ali, M. (2016). *Mezopotamya Uygarlığı* (Birinci baskı). Kahire: Cezîret el-Verd Yayın Bürosu. (علي، م. (2016). *حضارة بلاد الرافدين.* القاهرة: مكتب جزيرة الورد. (الطبعة الأولى).

Andrae, W. (1913). *Die Stelenreihen in Assur* (Vol. 3). JC Hinrichs.

Baker, H. D. (2023). "The Assyrian empire: A view from within The Oxford history of the ancient Near East". 4, 257-351.

Balkan, K. (1960). "Patnos Yakınında Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri". Anatolia, V, 133-158.

Baqir, T. (2009). *Eski Uygarlıkların Tarihine Giriş.* (Birinci baskı). Bağdat: El-Varaq Sınırlı Yayıncılık. باقر، طه. (2009). *مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة.* (الطبعة الأولى). بغداد: دار الوراق للنشر المحدودة.

Baş, A. (2018). "Urartu Krallığı'nın Doğu Politikası: Nedenler Ve Sonuçlar". Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (39), 9-34.

Bedford, P. R. (2009). "The Neo-Assyrian Empire. The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium". Oxford University Press. 30-65.

Belli O. (1982). “Urartular”. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, I, 139-208.

Belli, O, Dinçol, A. (1982). “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları”. Anadolu Araştırmaları-8 167-190.

Belli, O. (1978). “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”. Anatolian Research, (6), 45-95.

Belli, O. (1996). “Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış”. Belleten, 60(229), 631-680.

Belli, O. (1998). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları.* İstanbul.

Belli, O. (2000). “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazıları”. Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, (Ed. O. Belli), Ankara, 201-210.

Birecikli, F. (2010). *Yeni Asur Devleti Siyasi Tarihi ve Kültürü.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Böhl, F. M. T. (1947). *Akkadian Chrestomathy: Selected Cuneiform Texts* (M. L. Verstijnen, Transcr.). Nederlandsch Archaeologisch-Philologisch Instituut voor het Nabije Oosten.

Brinkman, J. A. (1968). *A Political History of Post-Kassite Babylonia 1158–722 BC* (Analecta Orientalia 43). Pontifical Biblical Institute.

Budak, M. E. (2015). *Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalarla: Eskiçağ’dan Günümüze Kağızman.* Akıl Fikir Yayınları.

Burney, C, Lang, D., M. (1971). *The Peoples of the Hills.* London.

Buttery, A. (1974). *Armies and Enemies of Ancient Egypt and Assyria, 3200 BC to 612 BC.* Sussex, Wargames Research Group.

Cameron, G. G. (1936). *History of early Iran.* Chicago Press.

Cogan, M., & Tadmor, H. (Eds.). (1988). *II. Kings: A New Translation with Introduction and Commentary.* (Vol. 11). Anchor Bible.

Collins, P. (2008). “The Development of Assyrian Reliefs”. Marq, Arqueología y Museos, (3), British Museum. 81-91.

Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çilingiroğlu, A. (1983). "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları". Anadolu Araştırmaları IX, İstanbul: Üniversitesi Basımevi.

Çilingiroğlu, A. (1984). *Urartu Ve Kuzey Suriye: Siyasal Ve Kültürel İlişkiler.* İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu tarihi.* İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi Ve Sanatı.* Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı. İzmir.

Çilingiroğlu, A. (2004). "Silah, Tohum ve Ateş, 60 Yaşında Fahri Işığa Armağan, Anadolu'da Doğdu". Festschrift Für Fahri Işık Zum 60, Gubertstag, İstanbul: Ege Yayınları.

Çilingiroğlu, A. & Erdem, A., (2010). "Ayanis Kalesi Kazıları 2006-2008", K.S.T. 31- 1, s. 1-26.

Delaporte, L. (1925). *Mesopotamia: The Babylonian and Assyrian Civilization* (Trans. V. Gordon Childe). London: Routledge and Kegan Paul. (Reprint 1970).

Delaporte, L. (1996). *Mesopotamia: The Babylonian and Assyrian civilization*. London & New York: Routledge.

Derstine, P. (2024). "Assyrian Chronology and Ideology of Kingship: The Impact on Biblical Historiography and Religion". Religions, 15(7), 804.

Dezsö, T. (2012). *The Assyrian Army. I. The Structure of the Neo-Assyrian Army. 1. Infantry*. Budapest.

Diakonoff, I. M. & Kashkai, S.M., (1981). *Geographical Names According to Urartian Textes.* Wiesbaden.

Dinçol, A. M. (1976). "Die neuen uraräischen Inschriften aus Körzüt". İstanbuler Mitteilungen, 26, 19–30.

Dinçol, A. M. (1982). "Hititler Öncesi Anadolu", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (I: 12-16). İstanbul.

Dinçol, A. M. (1989). “Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları”. *Anadolu Araştırmaları.* (11): 137-148).

Dinçol, A. & Kavaklı, E. (1978). *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları*. İstanbul: Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1.

Dinçol, A. & Yakar, J. (1974) “Nerik” Şehrinin Yeri Hakkında”, *Belleten* XXXVIII/152, 363372.

Dinçol, M, A, & Kavaklı, E. (1978). “Die Urartaische Inschrift aus Kanak (Kars)” Festschrift Sedat Alp, İstanbul.

Donbaz, V. (1990). “Two Neo-Assyrian stelae in the Antakya and Kahramanmaras museums”. RIM Project. 5-24.

Dušek, J. & Mynářová, J. (Eds.). (2019). *Aramaean Borders: Defining Aramaean Territories in the 10th–8th Centuries BCE* (Vol. 101). Brill.

Erzen, A. (1984). *Doğu Anadolu ve Urartular.* Ankara.

Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular.* Ankara: TTK Yayınları.

Fawzi, R. (1985). *Ordu ve Silah (Irak Medeniyeti),* Cilt 2, Bağdat: Dar el-Hurriye Matbaası..فوزي، ر. (1985)، الجيش والسلاح (حضارة العراق)، ج2، بغداد: دار الحرية للطباعة

Frahm, E. (2017). “The Neo-Assyrian Period (ca. 1000–609 BCE)”. A *Companion to Assyria,* 161-208.

Frahm, E. (2023). *Assyria, : The Rise and Fall of the World’s First Empire.* Bloomsbury Publishing.

Fuchs, A. (2008). “Der Turtān Šamšī-ilu und die große Zeit der assyrischen Großen (830–746)”. *Die Welt des Orients*, 61-145.

Genç, B. (2008). *Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Urartu Krallığının Batı Yayılımı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Genç, B. (2015). *Urartu ve Assur arasındaki kültürel ilişkiler ve Urartu’nun dönüşümünde Assur etkisi* (Yayınlanmamış doktora tez). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

George, A. R. (Ed.). (1993). *House most high: The temples of ancient Mesopotamia* (Mesopotamian Civilizations). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Gera, D. L. (1997). *Warrior women: the anonymous Tractatus de mulieribus* (Vol. 162). New York: Brill.

Ghantous, H. (2014). *The Elisha-Hazael paradigm and the kingdom of Israel: the politics of God in ancient Syria-Palestine.* Routledge.

Goetze, A. (1957). "Kleinasien" Handbuch der Orientalistik I, II Keilschriftforschung und Alte Geschichte Vorderasiens, (H. Schmokel, ed). Munich: Brill.

Goodspeed, G. S. (1902). *A History of the Babylonians and Assyrians*. (Vol. 6). New York: C. Scribner's Sons.

Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular.* Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Gökçek, L. G. & Akyüz, F. (2013). "Asur ordusu". *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 32(54), 41-62.

Grayson, A, K. (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium, B.C. (1114- 859), The Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, 2,* University of Toronto Press.

Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia BC (to 1115 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods.* (Vol I). University of Toronto Press.

Grayson, A. K. (1993). "Assyrian officials and power in the ninth and eighth centuries". *State archives of Assyria. Bulletin,* 7, 19-52.

Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (859–745 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Period* (Vol III). London: University of Toronto Press.

Grayson, A. K. 1995. "Assyrian Rule of Conquered Territory in Ancient Western Asia". In Civilizations of the Ancient Near East, Vol, 2. Sasson, J. M. 959-968 Peabody: Henderickson.

Grayson, A. K. & Boardman, J. (1982). "Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Ninari V. (934-745 BC) ". The Cambridge Ancient History, (3, 1), 238-281.

Groß, M. M. (2020). *At The Heart Of An Empire: The Royal Household İn The Neo-Assyrian Period.* Peeters.

Gür, S. (2007). *İlk insandan Selçuklu'ya: Anadolu uygarlıkları ve antik şehirler.* İstanbul: Alfa.

Habu, A. R. (1996). *Eski Doğu Tarihi, 2: Mezopotamya. (Irak)* (Birinci baskı). Sanaa: Dar el-Hikma el-Yemeniye. هبو، أ. ر. (1996). *تاريخ الشرق القديم، 2: بلاد ما بين النهرين*. (العراق). صنعاء: دار الحكمة اليمانية. (الطبعة الأولى)).

Harkness, M. E. (1883). *Assyrian life and history.* (Vol. 2). London: Religious Tract Society.

Hasegawa, S. (2012). *Aram And Israel During The Jehuite Dynasty.* Walter de Gruyter.

Hawkins, J. D. (1982). "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia". *The Cambridge Ancient History*, (3, 1), 372-441.

Healy, M. (1991). *The Ancient Assyrians.* United Kingdom: Osprey Publishing.

Holloway, S. (2001). *Aššur is king! Aššur is king!: Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire* (Vol. 10). Brill.

Horunlu, T. (2017). *Asur devlet politikalarında din faktörü* (Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hulin, P. (1960). "New Urartian Inscriptions Stones at Anzaf". AnSt X, 205-207.

İsmail, B. H. (1991). "Asur Döneminde Ordu". Haşim Yahya el-Mallah (Ed.), Musul Medeniyet Ansiklopedisi, (Cilt 1, ss. 263–304). Musul: Musul Üniversitesi, Darülkütüp Basım ve Yayınları. إسماعيل، ب. هـ. (1991). الجيش في العصر الآشوري. في هاشم يحيى الملاّح (محرر)، موسوعة حضارة الموصل، (المجلد 1، ص. 263–304). الموصل: جامعة الموصل، دار الكتب للطباعة والنشر.

Kataja, L. & Whiting, R. M. (1995). *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period (SAA XII).* Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Kavak, A. (2017). *Yeni Asur Dönemi'nde Askerî Organizasyon (MÖ 1000–MÖ 612)* (Doktora Tezi). Kahraman maraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Kaya, M, Ali. (2011). *Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları,* II. Cilt, İlya Yayıncılık.

Kaya, M. A. (2018). *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları,

Kemer, Y. (2019). *Urartu Krallığının Orta Aras Havzası Yayılımı, (Kars-Iğdır-Doğubayazıt).* (Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı.

Kessler, K. (1995). "Şubria, Urartu and Assur: Topographical Questions Around the Tigris Sources". Neo-Assyrian Geography, (M. Liverani), Roma: Universita di Roma Press.

Kirschbaum, C, E. (2008). *Eski Asurluların tarihi* (İsmail, F. Çev.). Şam: Dar Al-Zaman Yayıncılık. 1. Baskı. كيرشباوم، ك، إ. (2008). تاريخ الآشوريين القديم (إسماعيل، ف. مترجم). (الطبعة الأولى). دمشق: دار الزمان للطباعة والنشر والتوزيع.

König, F. W. (1955-57). *Handbuch der Chaldischen Inschriften.* Graz. (=HChI).

Köroğlu, K. (2000) "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesi'nin Tarihi Coğrafyası", Belleten, LXIV/241, 2000.

Kuan, J. K. J. (2016). *Neo-Assyrian historical inscriptions and Syria-Palestine: Israelite/Judean-Tyrian-Damascene political and commercial relations in the ninth-eighth centuries BCE.* Wipf and Stock Publishers.

Kurt, M. (2009). "Yeni Assur Devleti'nin Kuzeye Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası" *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları,* Karaman, ss. 1–13.

Lanfranchi, G. B., Mattila, R., & Rollinger, R. (2019). *Writing Neo-Assyrian history: sources, problems, and approaches: proceedings of an international conference held at the University of Helsinki on September 22-25, 2014.* The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Lehmann-Haupt, F. F. C. (1907). *Materialien zur älteren geschichte Armeniens und Mesopotamiens (Vol. 9, No. 3).* Weidmannsche buchhandlung.

Lipiński, E. (2000). *The Aramaeans: their ancient history, culture, religion.* Parıs: Peeters Publishers.

Liverani, M. & Tabatabai, S. (2014). *The Ancient Near East, : History, Society and Economy.* Routledge.

Lloyd, S. (1984). *The archaeology of Mesopotamia, : from the old stone age to the Persian conquest.* Revised Edition with 174 illustrations. London: Thames and Hudson.

Luckenbill, D. D. (1926). *Historical Records Of Assyria.* Vol. 1. From the earliest times to Sargon. University of Chicago Press.

Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records Of Assyria And Babylonia* (Vol. 2). Greenwood Press.

Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient Records Of Assyria And Babylonia/2 Historical Records Of Assyria From Sargon To The End.* Ancient records of Assyria and Babylonia.

Manolov, G. L. (2023). *Power and privileges in political history (XXX century BC–XXI century AD).* Volume Two. Antiquity, Middle Ages, Modernity.

Mehrân, M. B. (1990). *Eski Irak Tarihi.* İskenderiye: Üniversite Bilgi Yayınları. مهران، م. ب. (1990). *تاريخ العراق القديم*. الإسكندرية: دار المعرفة الجامعية.

Melikishvili, G. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznie nadpisi.* Mosco.

Memiş, E. (2011), *Eskiçağ Türkiye Tarihi.* Burs: Ekin Yayınevi.

Mieroop, M. V. D. (2007). *A history of the ancient Near East, Ca. 3000-323 BC.* Blackwell Publishing.

Millard, A. R., & Tadmor, H. (1973). "Adad-Ninari III in Syria: Another Stele Fragment and the Dates of his Campaigns". Iraq, 35(1), 57-64.

Millard, A. R., & Whiting, R. M. (1994). *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC* (Vol. 2). Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Na'aman, N. (1991). "Forced Participation in Alliances in the Course of the Assyrian Campaigns to the West". Ah, Assyria…: Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor (pp. 80-103).

Olmstead, A. T. (1923). *History of Assyria.* New York: Charles Scriber's sons.

Olmstead. A.T. (1964) *History of Assyria.* Chicago and London.

Oppenheim, A. L. (1969). "Babylonian And Assyrian Historical Texts". *Ancient Near Eastern Texts.* Relating to the Old Testament, 3, 265-322.

Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia, : Portrait of a Dead Civilization.* United Kingdom: University of Chicago Press.

Öğün, B. (1970). *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı.* Anadolu Matbaası.

Özçelik, N. (2004). *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Nobel Akademik yayıncılık.

Özçelik, N. (2011). *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Nobel Akademik yayıncılık.

Özfırat, A. (2014). *SCRIPTA: Essays in Honour of Veli Sevin, A Life Immersed in Archaeology-Veli Sevin'e Armağan, Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar.* İstanbul: Ege Yayınları.

Özfırat, A. (2017). "Melekli-Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti". OLBA, (25), 149-182.

Özgüç, T. (1969). *Altıntepe II Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Page, S. (1968). "A Stela of Adad-nirari III and Nergal-ereš from Tell al Rimah". Iraq, 30(2), 139-153.

Payne, M, R. (2006). *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu.* Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Payne, R, M. (1993). *Urartu Yazılı Belgeler Katalogu* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.

Pehlivan, M. (1991) *Kaşkaların Eski Anadolu'daki Yeri ve Önemi.* Erzurum.

Petit, L. P, & Morandi Bonacossi, D. (2017). *Nineveh, the great city: symbol of beauty and power.*

Piotrovski, B.B. (1965). "Urartu Dini", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 23(1-2), 37-48. Ankara.

Piotrovski, B.B. (1969). *The Ancient Civilization of Urartu*. New York.

Poebel, A. (1942). “The Assyrian king list from Khorsabad”. *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 1(3), 247-306.

Ponchia, S, & Lanfranchi, G. (2024). *The Neo-Assyrian Empire: A Handbook.* Walter de Gruyter GmbH & Co KG.

Postgate, J. N. (1992). “The land of Assur and the yoke of Assur”. *World Archaeology*, 23(3), 247-263.

Radner, K. (1998). *The prosopography of the Neo-Assyrian Empire: Volume 1, Part I.* The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Radner, K. (2012). “The Stele of Adad-nērārī III and Nergal-ēreš from Dūr-Katlimmu (Tell Šaiḫ Ḥamad)”. *Altorientalische Forschungen*, 39(2), 265-277.

Radner, K. (2014). “The Neo-Assyrian Empire”. *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte: Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche*, (M. Gehler & R. Rollinger, (Eds.), 101–119. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Radner, K. & Robson, E. (Eds.). (2011). *The Oxford handbook of cuneiform culture.* Oxford University Press.

Robson, E. (2019). *Ancient knowledge networks: A social geography of cuneiform scholarship in first-millennium Assyria and Babylonia.* UCL press.

Rogers, R. W. (1900). *A history of Babylonia and Assyria.* (Vol. 2, Third Edition). New York, Eaton & Mains.

Rogers, R. W. (1915). *A history of Babylonia and Assyria, : The History Of Babylonia, Assyria, And Chaldea.* (Vol. 2, Sixth Edition). New York: The Abingdon Press.

Row, G. (1986). *Eski Irak.* (Çev. H. A. Hüseyin). Bağdat: Genel Kültür İşleri Yayınları.رو، ج. (1986). *العراق القديم.* (ح. ع. حسين، مترجم). بغداد: دار الشؤون الثقافية العامة.

Russell, H. F. (1985). “The Historical Geography Of The Euphrates And Habur According To The Middle-And Neo-Assyrian Sources”. Iraq, 47, 57-74.

Sader, H. (2019). “Aramaic and Phoenician Texts and Neo-Assyrian History. Writing Neo-Assyrian History”. *Sources, Problems, and Approaches. State Archives of Assyria Studies*, 19, 515-527.

Saggs, H. W. F. (1962). *The greatness that was Babylonia.* London.

Saggs, H. W. F. (1974). "The Nimrud Letters, 1952: Part IX". Iraq, 36(1-2), 199-221.

Said, A. S. (1985). "Yönetim ve hükümet sistemi". Irak Medeniyeti (2. Cilt). Bağdat: Dar al-Hurriyah Matbaası. الاحمد سامي سعيد "الادارة ونظام الحكم"، حضارة العراق، (بغداد: دار الحرية للطباعة، 1985م)، ج2.

Saleh, A. A. (2012). *Eski Yakın Doğu: Mısır ve Irak.* (Bölüm 1). Kahire: Anglo-Mısır Kütüphanesi. صالح، ع. ع. (2012). *الشرق الأدنى القديم: مصر والعراق.* (الجزء الأول). القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية.

Salvini, M. (2008). *Corpus Dei Testi Urartei. Le Iscrizioni su Pietra e Roccia*. Roma.

Salvini, M. & Aksoy, B. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

San, O. (2000). *Urartu Siyasal Hayatında Diauehi Krallığı.* Mersin: Olba III, Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayınları.

Sayce, A. H. (2008). *Babylonians and Assyrians, life and customs.* Project Gutenberg.

Sevin, V. (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi.* İstanbul.

Sevin, V. (1999). *Yeni Assur Sanatı: Mimarlık.* (Vol. 1, 2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi.* İstanbul: Der Yayınları.

Sevin, V. (2005). "Asur İmparatorluğu, Eski Yakındoğu'nun Süper Gücü". *Arkeo Atlas*, Sayı: 4.

Siddall, L. R. (2013). *The Reign Of Adad-Nīrārī III: An Historical And İdeological Analysis Of An Assyrian King And His Times* (Vol. 45). Brill.

Süleyman, A. (1993). *Irak'ın Eski Tarihi: Medenî Tarih Özeti.* Cilt 2. Musul: Darülkütüp Basım ve Yayınları. سليمان، ع. (1993). *العراق في التاريخ القديم : موجز التاريخ الحضاري.* ج 2. دار الكتب للطباعة والنشر. الموصل.

Süleyman, A. (2010). *Eskiçağda Irak: Siyasi Tarihin Özeti.* (Cilt 1). Musul: Kitap Basım ve Yayın Evi. سليمان، ع. (2010). *العراق في التاريخ القديم: موجز التاريخ السياسي.* (ج. 1). الموصل: دار الكتب للطباعة والنشر.

Tadmor, H. (1973). "The historical inscriptions of Adad-nirari III". *Iraq*, 35(2), 141-150.

Tan, A. (2010). "Urartu Krallığı'nın Kuruluşu" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Tanrıverdi, İ. (2012). *Urartu Ordusu ve Savunması.* (Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Bilim Dalı.

Tarhan, M. T. (1986). "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi* I. Cilt, Ankara.

Thomas, D, W. (Ed.). (1961). *Documents From Old Testament Times*. New York: Harper & Brothers.

Tiryaki, S. (2014). *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü* (Doctora Tazi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,).

URL 2: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-63

URL 3: https://en.wikipedia.org/wiki/Pazarc%C4%B1k_Stele

URL 4: https://www.worldhistory.org/image/2988/stela-of-queen-sammu-ramat/

URL1:https://st-takla.org/Gallery/Bible/01-Old-Testament/2-History/11-First-Kings/shalmaneser-iii/King-Shalmaneser-III-Istanbul-Museum.html

Van Loon, M, N. (1969), *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations.* İstanbul.

Waterman, L. (1930). *Royal Correspondence of the Assyrian Empire: Part I. Translation and Transliteration.* University of Michigan Press.

Weidner, E. (1966). "Assyrische Erlasse aus der Zeit Adadniraris III". *Archiv für Orientforschung,* 21, 35-41.

Wilson, J. K. (1972). *The Nimrud Wine Lists: A study of men and administration at the Assyrian capital in the eighth century BC.* British School of Archaeology in Iraq.

Yakar, Jak. (2011). "Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı". *Urartu Doğuda Değişim,* (Edt. Kemalettin Köroğlu Erkan Konyar). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yardimciel, A. (2018). “Iğdır’da bir Orta Tunç Çağı kompleksi Aşağı Erhacı yerleşimi ve kalesi”. Seleucia, (8), 115-138.

Yıldırım, R. (1987). “Urartu’nun Batı Bölgesi”. *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* XXXI(1–2), Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Maher Mahmood Younus ALAHMED
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	